

AANGENAME RENCONTRES

**Drie reisherinneringen aan de Rijn
1821, 1840 en 1865**

M.L. Hansen (ed.)

AANGENAME RENCONTRES

**Drie reisherinneringen aan de Rijn
1821, 1840 en 1865**

© Uitgegeven door STRENG, Epe 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets aan deze uitgave mag op enige manier verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
In de diepte aan den Rhijn Een geïllustreerd reisverslag door Maurits Ernest Houck, 1821	9
Een reisje langs den Ryn Reisjournaal van Johanna Bussemaker, 1840	31
Langs den Ryn tot Ems Een geïllustreerde herinnering door Mattheus van Delden, 1865	36
Gebruikte afkortingen en literatuur	43
Index	44

Inleiding

In de diepte aan den Rijn

Een geïllustreerd reisverslag door Maurits Ernest Houck, 1821.

Maurits Ernest Houck (1790-1861) werd op de eerste dag van augustus 1790 te Arnhem geboren. Hij was een zoon van Augustinus Johannes Houck en Aleida Catharina le Cavalier. Hij begon in 1812 een rechtenstudie te Leiden waar hij twee jaar later promoveerde en advocaat, procureur en notaris werd.

Een rechtenstudie was in de familie Houck niets nieuws, zijn overgrootvader Houck was hoogleraar te Steinfurt geweest en zijn vader was eveneens doctor in de rechten en werkzaam te Utrecht. Ook Maurits Ernests jongere broer Frederik Godfried Houck behaalde dezelfde graad als zijn vader en broer en werd rechter van de arrondissements-rechtbank te Deventer.

Maurits Ernest Houck vestigde zich eveneens in Deventer waar hij lid werd van de gemeenteraad en afgevaardigd werd naar de Provinciale Staten van Overijssel. Tot zijn dood in 1861 bleef hij in Deventer wonen. In 1813 trouwde hij met Johanna Dorothea Friderica Hagedoorn, het echtpaar kreeg drie zonen: Augustus Johannes, Henrik en Johan Frederik. Toen Houck in 1821 zijn reis naar de Rijn ondernam was hij eenendertig jaar oud, hij was getrouwd en had twee kinderen.¹

Slechts drie dagen nadat het idee was opgekomen een reisje naar Koblenz te maken, vertrok Houck al uit Deventer, samen met de predikant Alef Brown. Hij nam een bescheiden koffer en enige schrijf- en tekenspullen mee om zijn reisimpressies te beschrijven en enige schetsen te maken. Hij kocht onderweg ook ansichtkaarten. Houck sloot het journaal af met een overzicht van de afgelegde afstanden, de wijze van vervoer en de tijd die het kostte en voegde het geheel samen tot een aantrekkelijk reisverslag in een gebonden boekje dat in het Familiearchief Houck, inventarisnummer 111, wordt bewaard in de Stads- en Athenaeum Bibliotheek van Deventer.

De illustraties zijn verschillend van aard, deels zijn het door Maurits Ernest Houck geschilderde aquarellen op het papierformaat van het reisverslag en mee ingebonden. De gekochte ansichtkaarten en kleinere gravures werden - waarschijnlijk door hemzelf - ingekleurd en mee ingebonden of ingeplakt. Afhankelijk van het formaat werden de illustraties in de tekstrichting, dwars of ingeklapt verwerkt. In de transcriptie is de paginanummering van Houck aangehouden, derhalve zijn de titelpagina en de pagina's met een illustratie niet genummerd. Hij schreef data en plaatsnamen in de marge, deze zijn tussen punthaken weergegeven maar waar deze informatie ook in de tekst voorkomt zijn ze weggelaten.

Een reisje langs den Rijn

Reisjournaal van Johanna Bussemaker, 1840.

In de zomer van 1840 nodigde oom Isak vijf jonge meisjes uit voor een reisje langs de Rijn, een aanbod dat ze gretig aannamen. Oom Isak was Izak Bussemaker, een koopman uit Deventer. Hij was sedert drie jaar weduwnaar van Martje Bussemaker.²

De schrijfster van het reisjournaal is een van de vijf meisjes, zeer waarschijnlijk Johanna (Jans) Bussemaker (1817-1900), een dochter van Izaks broer Jan Bussemaker en diens vrouw Anna Bussemaker.³ Jans was drieëntwintig jaar, haar twee jaar jongere zus Hendrika (Rika) maakte ook deel van het gezelschap uit. De andere drie meisjes zijn niet getraceerd, waarschijnlijk zijn het nichtjes of vriendinnen van de zusjes. Het vijftal amuseerde zich kostelijk en oom Isak zorgde voor een vol programma, tien dagen lang. Op lakonieke toon probeerde hij het uitgelaten stel in toom te houden.

1 NNBW II, 606-607.

2 NP 45 (1959), 30-31.

3 NP 45 (1959), 34.

Jans beschrijft de reis in auctorieële stijl. Ze had veel oog voor de prachtige natuur maar voor cultuur en kunst was de belangstelling minder. Het verslag verslaat op levendige toon de ontmoetingen met andere mensen, de hilariteit met een kamerdeur die niet meer open ging, een parasol die 'rond huppelde' in de wind, het werkte allemaal op de lachspieren van de meisjes.

Het kleine boekje is in een krachtig handschrift tot de randen toe volgeschreven - voor een paginanummer was geen plaats meer - en bevat eenendertig beschreven pagina's, waarna nog twee gedichten volgen die geen relatie met de reis hebben en derhalve niet in de transcriptie zijn opgenomen. De overige pagina's van het boekje zijn blanco.

Het handschrift bevindt zich in het Familiearchief Van Delden, inventarisnummer 72, dat in de Stads- en Athenaeum Bibliotheek van Deventer wordt bewaard.

Langs den Ryn tot Ems

Een geïllustreerde herinnering door Mattheus van Delden, 1865.

Voor Mattheus van Delden (1826-1906) ging in 1865 een lang gekoesterde wens in vervulling: hij bezocht de oevers van de Rijn. Met zijn zwager - een niet nader getraceerde Ryzewyk - profiteerde hij van een aanbieding van de spoorwegen, het treinkaartje was slechts vier dagen geldig maar de heren besteedden hun tijd efficiënt en zagen in die korte tijd heel veel. Van Delden interesseerde zich vooral voor natuurschoon, hij had belangstelling voor kunst en voor technische ontwikkelingen, en hij genoot van ontmoetingen met hem onbekende mensen. Zijn reis naar de Rijn was een van de vele reizen die hij maakte, het was het kortste reisje. Desalniettemin maakte hij van deze weinige dagen een nauwgezet verslag.

Op de omslag van het boekje schreef Van Delden:
 de Rijn
 en
 Ems
 1865

Hij begon met een overzicht van de route. Na tweeëntwintig beschreven en genummerde pagina's plakte hij zeven platen in die hij zeer waarschijnlijk onderweg kocht. In deze transcriptie zijn de illustraties zoveel mogelijk bij de bijbehorende tekst geplaatst. Het reisverslag wordt in de Stads- en Athenaeum Bibliotheek van Deventer bewaard onder inventarisnummer 59 in het Familiearchief Van Delden.

De drie reisverslagen zijn zonder veranderingen getranscribeerd, slechts een enkele komma, hoofdletter en duidelijke verschrijving zijn veranderd als het voor de leesbaarheid beter bleek. Niet alle vermelde personen zijn getraceerd en gebruikte afkortingen zijn - indien achterhaald en voor de duidelijkheid wenselijk - in de tekst tussen vierkante haken aangevuld of zijn in een voetnoot verklaard. De uit hedendaagse reisgidsen afkomstige informatie is niet als zodanig vermeld.

De paginanummers zijn tussen vierkante haken weergegeven en daar waar de auteur de pagina's genummerd heeft, is deze nummering aangehouden.

In de diepte aan den Rhijn

Een geïllustreerd reisverslag door Maurits Ernest Houck, 1821.

Korte Herinnering
aan een
Reisje
van
Deventer
naar
Coblenz
en
Nassau
van
Maurits Ernest Houck
1821.

[1] Reisje
naar
Coblenz en Nassau

Op den 5 Aug[ustus] 1821 met mijne vrouw naar de Buitenplaats de Lathmer wandelende, trof ik, onder meer ander gezelschap aan, den Heer Alef Brown aan, Predikant te Elkum in Veluwenzoom bij Doesburg, en maakte met denzelven afspraak om te zamen een klein reisje langs den Rhijn te doen.

Ten gevolge waarvan wij op den 8^e [augustus] daarna des morgens te half zes uren van Deventer op Zutphen vertrokken, van waar wij met een chais naar Elten reedden, passerende de dorpen, Keppel, Weel en Beek. -

[2] In laag Elten vindt men een Klooster van S[in]t Franciscus, 't welk onder de fransche regering is gesupprimeerd geworden, terwijl de Paters met een pensioen ginds en herwaarts een goed heenkomen hebben moeten zoeken. Thans is in hetzelfde weinig raars te zien, als de inrigting van 't Locaal, 't welk ruim is en voorzien met schoone tuinen en een gemetselde begraafplaats, in de gedaante van een groote bakkerij met drie rijën ovens, in welke het lijk zoo als het reilde en zeilde, in het Monneken-gewaad, op eene plank met stroo en palm wierdt ingeschoven, gelijk in sommigen, (waarvoorheen het [3] muurtje, waarmede de opening was toegemetseld, weg gebroken was,) nog te zien was. - In het gepasseerde Voorjaar is hetzelfde Klooster aan de R[ooms] C[atholieke] Diaconie gecedeerd, die nu het plan hadden daarvan een armen-huis te maken. - Van meer belang is de ligging van de Abdij op den top der berg, per excellentiam *Hoog Elten* geheeten, waar naar toe men onder een allée van schoone Linden opklimt. Echter werd ons door regenachtig wêer het schoone uitzigt over de vlakte en de rievier den Rhijn merkelyk benomen.

Bij deze natuurlijke schoonheid voegt zich hier ook het verwonderens waardige uit[4]werksel eener onderneming van Drusus, die in de Romeinsche tijden door dien berg een put liet graven van eene diepte van 258 voeten, gelijk dezelve nog heden in eenen zeer goeden staat gevonden en nog dagelijks gebruikt wordt. Het water wordt uit den zelven opgewonden met een rad, waarin een mensch loopt, terwijl de drage tonnen, welke aan zeer zware yzeren ketenen hangen, zich, door middel van een haak, van zelf uitstooten in eenen steenen bak, waaruit het water door een goot, buiten het Puthuis loopt, ten gebruike der bergbewoners. -

Hier het schoone gezien hebben[5]de, werd het de vraag of wij naar Laag Elten terug zouden keren, dan liever naar Emmerik wandelen, eene kleine anderhalf uur van daar gelegen. Het besluit was spoedig genomen, daar wij berekenden, uithoofde van onzen bepaalden tijd en het weinig merkwaardige aan deze zijde van Dusseldorf, beter te doen die reis spoedig af te leggen om daarvoor te meer te kunnen profiteren van het schoone der Natuur aan gindsche zijde. - Ongelukkig waren wij veroordeeld onze wandeling naar Emmerik in eenen sterken wind en digter regen voort te zetten, zoodat onze pa[6]rapluïen niet konden beletten dat wij aldaar des avonds te 9 uren met natte koussen

en broeken arriveerden, 't geen ons, uithoofde van onze kleine Valiesje, hinderlijk had kunnen zijn, zoo ons de Kastelein Cuiper op de Kleine Markt aldaar en deszelfs Knecht niet van een paar Jassen voorzien hadden, waarmede wij nu des avonds zeer fatsoenlijk in de onderbroek aan de publieke tafel konden verschijnen en ons goed intusschen laten drogen. -

<Aug[ustus] 9.> Des anderen daags 's morgens bemerkten wij, tot ons leedwezen dat het wêer vooral niet gunstiger stond dan den vorigen [7] avond. Echter belette ons dit niet om Emmerik naauwkeurig op te gaan nemen, 't geen ons niet moeilijk viel, alzoo daar weinig te zien was, als eene stad, welke grootendeels door Landbouwers bewoond werd en het voorkomen had van zeer vervallen te zijn, zoo in huizen als in slechte bestrating, gelijk dan ook volgens verzekering van den Kastelein het geval was. Overigens is de ligging dier stad schoon aan den regter oever van den Rhijn, die op die hoogte zeer breed is. - 'Er bestond dus geene reden om ons te weerhouden van ons besluit om met de Diligence, welke aldaar [8] van Arnhem passeert, onze reis naar Dusseldorf voort te zetten.

Des morgens te half elf uren vertrokken wij dan, in gezelschap van eene Jonge Juffrouw van Utrecht en eenen jongen Franschman, aan welke wij een aangenaam gezelschap troffen, 't geen nog al levendig werd gehouden door de kwinkslagen van eene ouden Conducteur, en hielden in eene kleine stad Rees, ons middag-maal, nadat wij de dorpen Praast en Been gepasseerd waren, in welk laatste nog een Klopjes klooster bestaat, waar men een gerenommeerd middel tegen den kanker [9] kan bekomen. Overigens ontmoette ons op het overige gedeelte onzer reis tot Wezel niets bijzonders. Dan hier scheen het ongeluk onze Juffrouw van gezelschap te ontmoeten. Haar Neef, die haar van daar zoude afhalen, was uitgebleven, waardoor zij in eenen tweestrijd geraakte of zij hare reis tot den anderen dag zoude uitstellen, dan wel in ons gezelschap desnachts met de Diligence voortrijden: Aan het laatste word de voorkeur gegeven en de Juffrouw plaatste zich met haar Koffertje wederom bij ons. Gelukkig wendde zich het gesprek, voor het afrijden, op het doel harer reis, waardoor het bleek dat onze goede reis[10]genoot te Essen moest zijn, en alzoo op de verkeerde Diligence was geraakt, daar zij den Munstersten wagen, die naast den onzen ingespannen stond, had behoren te beklimmen. Nu ontstond er groot alarm! Hals over hoofd geraakte zij uit den wagen en ontsprong alzoo nog dien verkeerden dans. Hier moest nu dit arme schaap geheel aan haar zelve overgelaten midden tusschen een trouw knorrende Conducteurs en Voerlieden zich spoedig decideren of zij met den Munsterschen wagen al dan niet wilde vertrekken, waartoe ik niet geloof dat Zij heeft kunnen besluiten. Voor wij nu verder rijden dien ik hier nog [11] met een enkel woord te verhalen dat ons te Wezel nog zooveel tijd overschoot, dat wij aldaar de Citadel en het voornaamste gedeelte der stad konden gaan bezichtigen.

De stad ligt aan den regter oever van den Rhijn, waar de Lippe in denzelven uitloopt, en is eene sterke vesting⁴, 8 uren verder dan Emmerik, met uitgestrekte wallen en buitenwerken, grootendeels in hooge muren opgemetseld en moeilijk in te nemen, te meer nog, doordien de environs tot op eenen afstand van 6 uren binnen korten tijd geheel onder water kunnen gezet worden. Van binnen is de stad niet zeer [12] ruim betimmerd en veelal met kromme straten. -

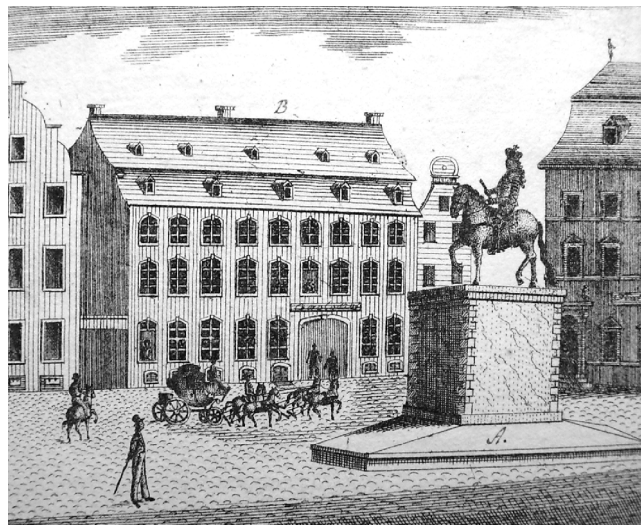
De Citadel, welke ruim zoo sterk als de stad is, wordt thans tot opsluiting van gevangenen gebruikt, waarvan wij reeds bij het opkomen der brug, de bewijzen ontdekten door het gerammel der ketenen, waarmede de Gevangenen onder de Poort gekluisterd waren. Echter zijn deze gevangenissen niet zulke akelige spelonken, als een Hollander zich, op het hooren der ketenen, daarvan zoude voorstellen, want alle waren het vertrekken boven den grond, waarvan de ramen in den doorgang der Poort konden geopend worden, iets 't [13] geen wij vernamen dat in geheel Pruissen in goeden staat was, daar in dat Rijk geene gevangenen onder den grond bewaard worden. Binnen de Poort der Citadel is eene groote opene ruimte, ter linker zijde betimmerd met een lang gebouw, waarvan de eerste helft gebruikt wordt tot opsluiting van gevangenen, die tot eenen minderen straf veroordeeld zijn, terwijl het tweede gedeelte, 't welk 'er onder de fransche regering bij aan gebouwd is, tot eene Caserne diende, die dagelijks bij aflossing bezet werd door eene wacht van 500 militairen. Dit gebouw was bom-vrij gemaakt, en [14] van boven onder het dak, 't welk in cas van belegering afgenomen wierd, voorzien met geschut. Een ander gebouw op diezelfde plaats diende tot bewoning van meer aanzienlijke gevangenen, die een gedeelte van den dag in de opene ruimte binnen de Poort mogten wandelen en te samen hun middagmaal hielden in een vertrek ter regter zijde van de Poort. Eindelijk

4 De fortificaties van Wesel waren tussen 1718 en 1722 aangelegd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 212).

waren op die zelfde plaats of ruimte nog een paar gebouwen, waarin de gevangenen des daags arbeidden.

Van Wezel vervolgden wij onzen weg des avonds te 9 uren met de Diligence, en bevonden ons des anderen daags s'ochtends [15] te 5 uren bij ons ontwaken te <Aug[ustus] 18> Duijsburg, een kleine gefortificeerde stad, aan den Rhijn, niet ver van de rievier de Roer, alwaar te voren eene Academie had bestaan, die voor korte jaren is gesupprimeerd. Van hier wandelden wij, na een kop Koffij gebruikt te hebben, 1½ uur vooruit, waarna wij de Diligence weder beklommen, en met ons gezelschap, bestaande, naar het scheen, uit een Pruisisch Hussaar, in politieke kleeding, en een Meisje van plaisir, verder voort reden tot Dusseldorf, zonder op weg iets bijzonders te ontmoeten als een Capucijn uit een Klooster te Keizerswerd, een stadje regts van den weg, op eenen afstand van 2 uren van Dusseldorf [16] gelegen, die ons aansprak en een snuifje poogde op te dringen, waarna wij te 11 uren te Dusseldorf arriveerden, ons naar het Logement de Drie Rijkskroonen begaven en een' Jongen namen om ons den weg te wijzen, met wien wij den geheelen dag, rondwandelden, de stad, Hofgarten⁵, Kerken, Cancelerie en het oude Slot⁶ bezagen, 't welk wederom werd hersteld en alwaar een klein Museum van Schilderyen en Beelden te zien was, 't welk vóór de fransche overheersching beroemd plag te zijn.⁷ - De stad, welke haren naam ontleent van den vloed Dussel, die aldaar in den Rhijn valt, is van binnen zeer schoon en ruim betimmerd, [17] voornamentlijk het nieuwe gedeelte, Carlstad geheeten, 't welk nog niet voltooid was. Breede straten, met groote proper geverfde gebouwen, pleinen met bomen en de schoone wandeling de Hofgarten, onmiddelyk aan of in de stad gelegen, maakten eene vrolijke afwisseling, terwijl een drukke bezigheid der inwoners de straten en wandeling levendig maakte. Op de Markt tegen over ons Logement stond een fraai gegoten Metalen Standbeeld van den Keurvorst Johan Wilhelm, veel meer dan levensgrootte te paard zittende.⁸

...

A. Standbeeld van den Keurvorst Johan Wilhelm op de Markt te Dusseldorp.
B. Logement de Drie Rijkskroonen.

Zwart-wit prent. Hoogte 6,7 cm, breedte 8,5 cm.

5 De in het centrum gelegen Hofgarten werd in 1769 aangelegd, in Italiaanse renaissance stijl (Baedeker, *Bords du Rhin*, 203).

6 Jägerhof, een jachtkasteel van de keurvorsten, uit 1760 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 203).

7 Keurvorst Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1690-1716) richtte een schilderijen-galerie in (Baedeker, *Bords du Rhin*, 201).

8 Grupello maakte het standbeeld van keurvorst Johann Wilhelm in 1711 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 201).

In de Canzelerie, waar thans de Jesuiten Kerk is⁹, vindt men de vorstelijke begraafplaats¹⁰, zijnde een gewelfde koepel, [18] boven den grond, waarin het licht van boven door glazen invalt. Tusschen de pilaren tegen den muur zijn ijzeren bouten, waarop de doodkisten geplaatst waren: En ofschoon die plaats thans tot dat einde niet meer gebruikt wordt, verwonderde het ons toch dat dezelve tot een bergplaats van timmerhout en andere spullen scheen te dienen, 't welk daar, bij die oude kisten met beenen, ingeworpen was, en naauwelijks konden wij ons stemmig houden over de ongegeneerde manier, waarop een oud Jesuit een klein gebalsemd en uitgedroogd Princesje, zonder hoofd en als van leer uit het kistje greep en ons ter bezigtiging in handen gaf.

Gezicht in den Hof-garten te Dusseldorp.

Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 10,8 cm, breedte 18,2 cm.

[19] De Hofgarten is eene uitgestrekte aangename wandeling, naar den nieuwsten smaak aangelegd en met water doorsneden, alwaar wij des middags een kop Koffij dronken in een koffijhuis, waaruit wij van het balcon uitzigt hadden op eene partij der wandeling, welke ik onder het rooken van een pijpje ter loops afschetste. Des avonds lieten wij ons over den Rhijn zetten met een schuitje in gezelschap van twee Dames, die naar Crevelt moesten met een rijtuig, 't welk haar aan de overzijde reeds stond te wachten, en die zeer te vreden waren ons in het schuitje aan te treffen, daar zij bang op het water waren en [20] op het afvaren der Gierbrug¹¹ niet konden wachten. Van deze zijde viel ons de stad uit in hand, daar zij van hier een vervallen aanzien had, waarom wij ons spoedig met hetzelfde bootje terug lieten roeijen en naar de nieuwe Casernes buiten de Berg poort wandelden, die der moeite waardig is te bezien, als zijnde een gebouw in den zelfden smaak, als die te Amsterdam, getimmerd, met 59 ramen in de breette en van vier verdiepingen hoog. Bij 't vallen van den avond keerden wij zeer te vreden over dezen dag en het schoone wêer, 't welk ons thans op reis vergezeld had, naar ons Logement terug, gingen vroeg te bed en vervolgden den anderen <Aug[ustus] 11> morgen te zes uren onze reis naar [21] Keulen, met een' wagen, die bij geval ledig daar naar toe terug keerde, zoo als wij des middag's te voren geïnformeerd werden door het jongetje, 't welk ons den weg in de stad had gewezen, en 't welk wij tot het opzoeken van zoo eene gelegenheid hadden uitgezonden gedurende dat wij ons middag maal hielden.

9 De kerk Sint-André uit 1629 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 202).

10 Begraafplaatsen van onder andere Wolfgang Wilhelm graaf van de Palz (-1653) en Johann Wilhelm prins-keurvorst van Pfalz-Neuburg (1690-1716) (Baedeker, *Bords du Rhin*, 202).

11 Waarschijnlijk een gierpont.

Ausicht von Düsseldorf am Rhein
Ingekleurde prent. Hoogte 6,6 cm, breedte 10,2 cm.

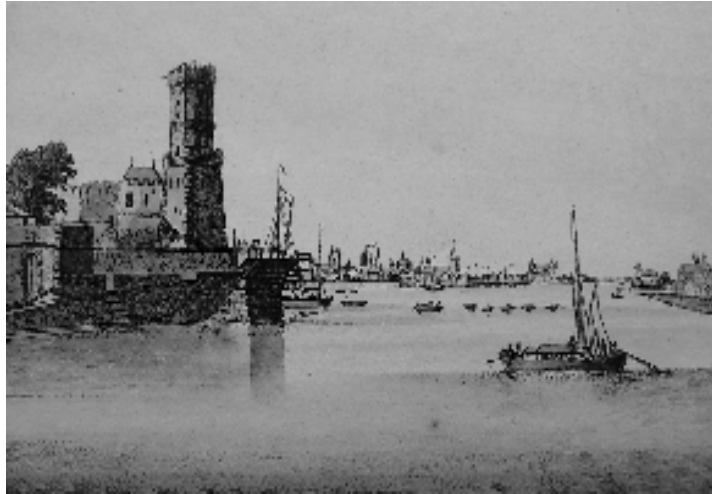
Onze reis naar Keulen was voorspoedig en aangenaam langs eene Chaussée of Grintweg, waaraan ter regter zijde het Dorp Benraad is gelegen met een schoon Koninglijk Slot¹² met twee vleugels, in eene halve Maan gebouwd aan de overzijde van eene grooten vijver, terwijl het overig gedeelte der weg lang[22]zamerhand al aangenamer begon te worden door hooge verschieten, welke wij aan het einde der vlakte reeds wenschten te bereiken.

Te Mulheim een aangenaam wel bebouwd stadje voeren wij met de Gierbrug over en arriveerden den 11^{en} [augustus] des middags te 12 uren te Keulen, waar wij onzen intrek namen in het Logement den Grooten Rhijnberg naast de Marktmannsgassen-poort, van waar wij een aangenaam uitzigt hadden op de Gierbrug en het Stadje Deutz aan de overzijde van den Rhijn gelegen. Keulen is eene zeer groote ouderwetsche stad, naauw betimmerd en vooral niet net, maar somber.

Het vlek Deutz, te zien uit Logement Rhijnberg naast de Marktmannsgassen-Poort te Keulen.
Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 9,7 cm, breedte 18,1 cm.

12 Hoofdbouw en beide lagere symetrische zijvleugels werden tussen 1756 en 1768 in late-barokstijl gebouwd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 200).

Ansicht von Köln am Rhein.
Ingekleurde prent. Hoogte 6,5 cm, breedte 10,3 cm.

[23] Echter is dezelve merkwaardig voor vreemdelingen wegens het groot aantal Kerkgebouwen, welke men aldaar aantreft, waarvan de R.Catoliken alleen 'er 32 voor haren Dienst bestemd hebben. Onder dezelve munten voornamentlijk uit de navolgenden.

1. De Domkerk, in haren aanleg kostbaar opgebouwd, met schoon geschilderde glazen, heeft eene lengte van 700 voeten, terwijl het Choor 180 voeten hoog is, tot welke hoogte de geheele Kerk zoude opgebouwd geweest zijn, ware dit plan (waarschijnlijk uit gebrek aan geld) niet blyven steeken.¹³ Haar gewelf wordt, behalve door de buiten muren, nog door 5 rijen pilaars gedragen, die zeer [24] ruim van elkanderen staan en, ware het eerste plan gevolgd, zouden 'er twee prachtige torens bij gebouwd geworden zijn, waarvan de eene slechts een derde van hare hoogte heeft bereikt, terwijl van de andere alleenlijk de fundamenten zijn gelegd en eene boog of begin van eene poort of doorgang van dien tweeden toren te zien is. Op den half volbouwden toren staat eene Kraan, waarmede de steenen naar boven plegen geheeschen te worden, doch die naderhand, na eenige verandering, geschikt is gemaakt om den wind aan te wijzen. - De Kostbare Kapel¹⁴ van de drie Koningen achter het Choor was thans niet te zien, [25] vermits dezelve voor eenige maanden van vele kostbaarheden, als topazen en goud; was beroofd door een' Munsterman, die echter naderhand met den buit is gevat, tot ten toon stelling en 10 Jaren dwang arbeid gecondemneerd, en voorts levenslang gesteld onder het toezigt der hooge Policie, behalve dat hem nog 100 prugels¹⁵ zyn toegedeeld, omdat hij had willen uitbreken.

2° De Ursela Kerk is met de beenderen van de heilige Ursula en hare 11000 maagden, versierd, die rondom binnen langs de Kerk in den muur achter glazen zijn gerangschikt.¹⁶

3° De Geroons Kerk¹⁷ is een Schoone Koepel Kerk met een Choor [26] op 20 trappen. Onder dezelve is een onderaardsche Tempel, waarvan een gedeelte is bevloerd met Mosaique steenen, en ter linker zijde te zien is, die men verhaald geplaatst te zijn op een' Put, waarvan de opening oudtijds op straat plagt uit te komen en waarin Gereon en zijn gezelschap zoude geworpen zijn. -

Vóór de stad liggen op stroom ten anker eenige Koornmolens, wier raderen door den stroom worden rond gedreven, als mede een zwemschool voor de soldaten, in de gedaante van een gedeelte van een

13 De Dom van Keulen werd van 1248 tot 1880 gebouwd. Het was de eerste gotische kerkbouw in het Rijngebied.

14 De Kruiskapel.

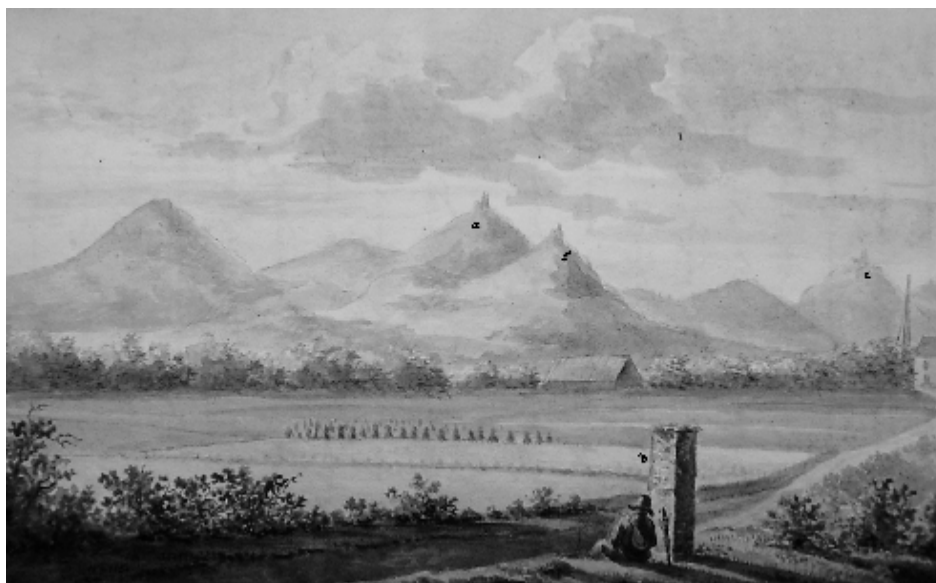
15 Prügel: slaag.

16 Volgens de sage werd de heilige Usula, dochter van de Engelse koning, op de terugreis uit Rome met haar 11.000 maagden, of 11 maagden, door de Hunnen gedood. De gebeenten van de maagden lagen in kleine reliekkastjes in de kerk (Hansen, *Een grote tour*, 48).

17 St.-Géréon kerk.

brug met een huisje, waarin zij zich aan en uitkleeden. De leermeester wandelde [27] dezen brug op en neder en onderwees zynen disipel door middel van een' stok en touw, waarmede hij hem boven water hield.

Des avonds omstreeks ½8 uren wandelden wij naar 't Dorp Wesling, alwaar wij den nacht doorbrachten, terwijl wij des morgens < Aug[ustus] 12> vroeg verder op ma[r]cheerden naar Bonn, op welken weg wij reeds het Zevengebergte in het verschiet hadden, waarvan ik ter regter zijde van de Chauseé ½ uur buiten Wesling een schetsje maakte.

Gezigt op het Dorp Widdig in het Zevengebergte in het verschiet.

a. Leeuwenberg b. Drachenfels c. Godesberg d. Kapelletje

Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 10,2 cm, breedte 17,4 cm.

Te Bonn, eene Akademie plaats¹⁸, waar thans 42 Professoren tusschen de 6 à 700 studenten doceerden, bezagen wij het Slot Poppelsdorf¹⁹ ¼ uur van de Stad gelegen, thans ingerigt tot een Akademie[28]gebouw voor de Botanie, Chemie &c. met eenen Hortus medicus, en een schoon Kabinet van naturalia, waaronder voornamelijk de ertzen uitblonken. -

In het Slot was nog een zeer schoon geconserveerde Grotkamer, waar de vorst te voren plag te eeten, om de aangename koelte, welke aldaar wordt aangebragt door twee Cascades, die vervolgens zijn geamoveerd met de Kleine fonteintjes of bedriegertjes, die vóór de spiegels plagten te liggen om de meisjes te verrassen.

Overigens is in de Stad, behalve hare schoone ligging aan den Rhijn, niets merkwaardigs te zien als een [29] fraai metalen beeld van S[int] Helena, Echtgenootte van Constantin den Grooten, die het kruis van Jesus te Jerusalem zoude gevonden hebben, welke beeldtenis geplaatst is in de S[in]t Martini Kerk, die men verhaalt dat door haar zoude gesticht zijn.²⁰

18 In 1777 werd in Bonn een academie gesticht door Maximilian Friedrich graaf von Königseck. De academie werd in 1784 een universiteit. De Fransen sloten de universiteit in 1794, de Pruisen heropenden het instituut weer in 1818 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 150).

19 Het barok-kasteel Poppelsdorf was een lustslot van de keurvorsten, in 1715 in opdracht van keurvorst Clemens August gebouwd. Sedert 1818 was er de universiteit ondergebracht (Baedeker, *Bords du Rhin*, 153; *Kurfürst Clemens August*, afbeeldingen 76 t/m 80).

20 Volgens een legende zou de kruisbasiliek in opdracht van keizerin Helena, moeder van Constantijn de Grote, circa 310 zijn gebouwd. Het bronzen standbeeld van de heilige Helena, geknield voor het kruis, is in 1620 te Rome gegoten (Baedeker, *Bords du Rhin*, 150).

Ansicht von Bonn.

Ingekleurde prent. Hoogte 14,2 cm, breedte 22,8 cm.

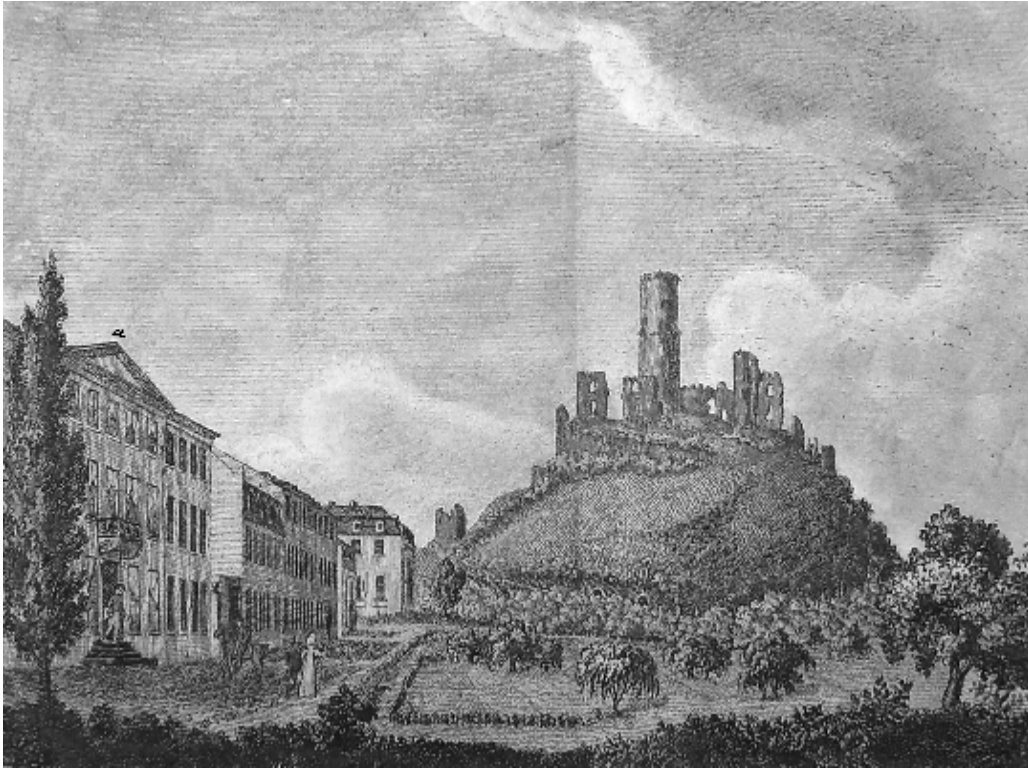
Na het middagmaal wandelden wij in eene brandende zon langs eenen heerlijken weg tusschen de wijnbergen, die hier beginnen onder de schaduw van eene allée wilgenbomen, die ¼ uur buiten Bonn begint, en kregen ter regterzijde een schoon gezigt op een' Kruisberg met eene Kerk²¹, waarin alleen op goeden Vrijdag dienst gedaan wordt. -

[30] Thans begon ons alles vreemd en verwonderenswaardig te worden, terwijl ons genoegzaam aanmerkelyk vermeerderd werd doordien de Heer Brown, middelerwijl ik in het Logement te Godesberg, onder het thee drinken, het verrukkelyk gezigt van de Balcon kamer op het Zevengebergte den Rhijn en Koningswinter afschetste <Zie pag[ina] 32.>, den Heer Roes een Geldersman uit de omstreken van Arnhem aantrof, die te voren met hem op de Latijnsche School had gegaan en thans te Bonn studeerde; waardoor wij in een gezelschap van nog twee hollandsche studenten van dezelfde Akademie de Heeren Mol van Nijme[31]gen, Knaap uit Roermonde en nog een Sax geraakten, die alle wedijverden om ons in deze, voor ons onbekende, oorden, te regt te wijzen en ons een genoeglijken dag te verschaffen.

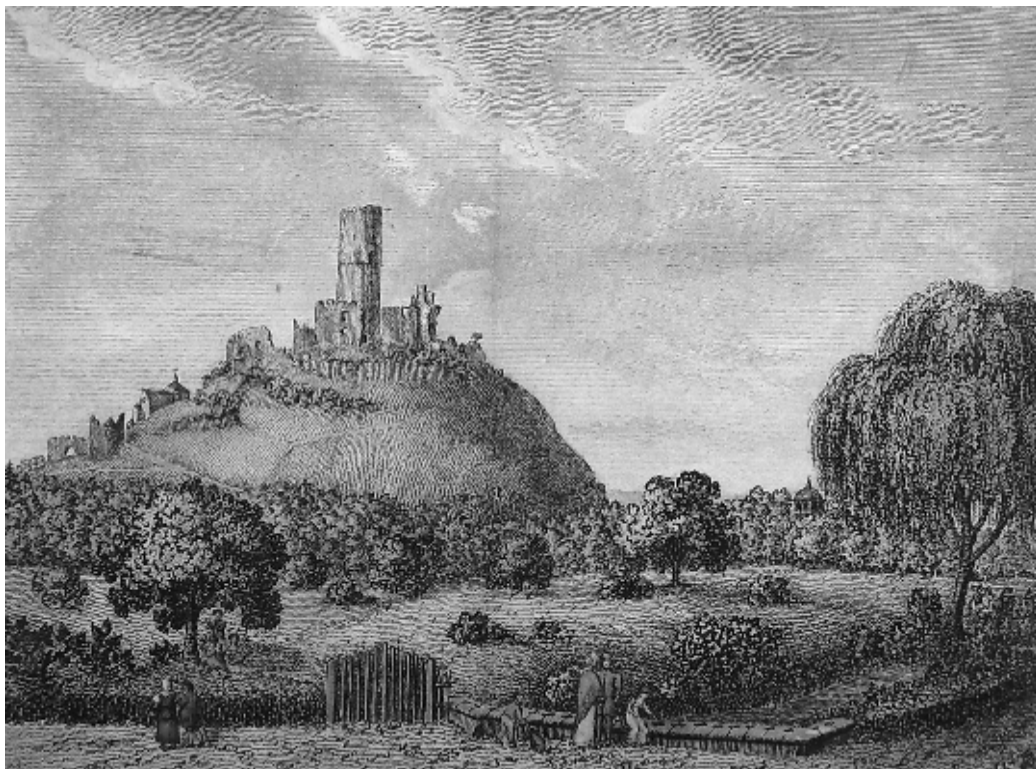
In hun gezelschap doorwandelden wij de liefelijke oorden van Godesberg en beklommen vervolgens den berg zelve met hare ruïns en toren van 153 trappen hoogte²², van waar wij een heerlijk verschoot beschouwden dat aan het einde twijffelachtig in de wolken versmolt, terwijl de stroom van den Rhijn op eenen kleinen afstand een heerlijk schouwspel opleverde. Na onze wandeling plaatsten wij ons met ons gezelschap voor het Loge[32]ment, 't welk zoo druk bezocht was, dat wij de laatste waren, die als logeergasten konden aangenomen worden.

21 Op de 125 meter hoge Kreuzberg lag 'de witte kerk', in 1628 gewijd en van 1746 tot 1751 vernieuwd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 153; Hansen, *Aller treffendst*, 10).

22 Het in 1583 verwoeste kasteel uit 1210 lag op een 75 meter hoge basaltkegel, midden in de stad (Hansen, *Aller treffendst*, 10).

Godesberg von de Ost-Seite. 1815. a. Logement
Ingekleurde prent. Hoogte 13,5 cm, breedte 19 cm.

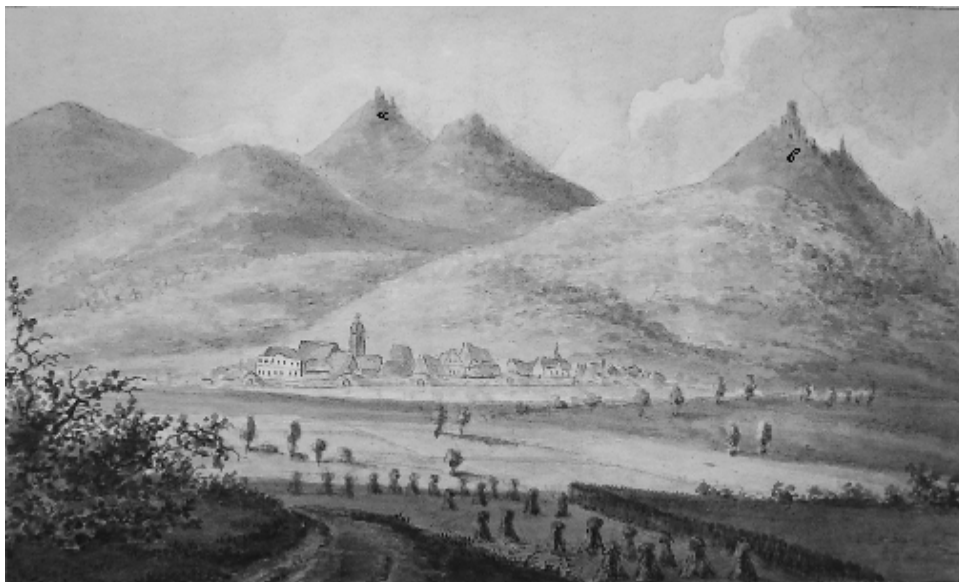

Godesberg von der Süd-Seite
Ingekleurde prent. Hoogte 13,5 cm, breedte 19 cm.

Te 9 uren in de Maneschijn, werden wij van het aangenaam gezelschap dezer Heeren beroofd, doordien zij naar Bonn terug moesten keeren, en wij plaatsten ons aan den publieken tafel, gevaltig naast den Heer Crommelin, Predikant te Bommel, die met twee zijner dochters een reisje door Brabant op Spa, Heidelberg en Coblentz gemaakt hadden en onder een vriendschappelyk en vrolijk verhaal hunner reis het laatste gedeelte van den avond voor ons als een droom deden vervliegen; waarna wij onder het [33] uitroken onzer pijp, na eene korte herinnering der aangename rencontres van den dag, ons te bed begaven.

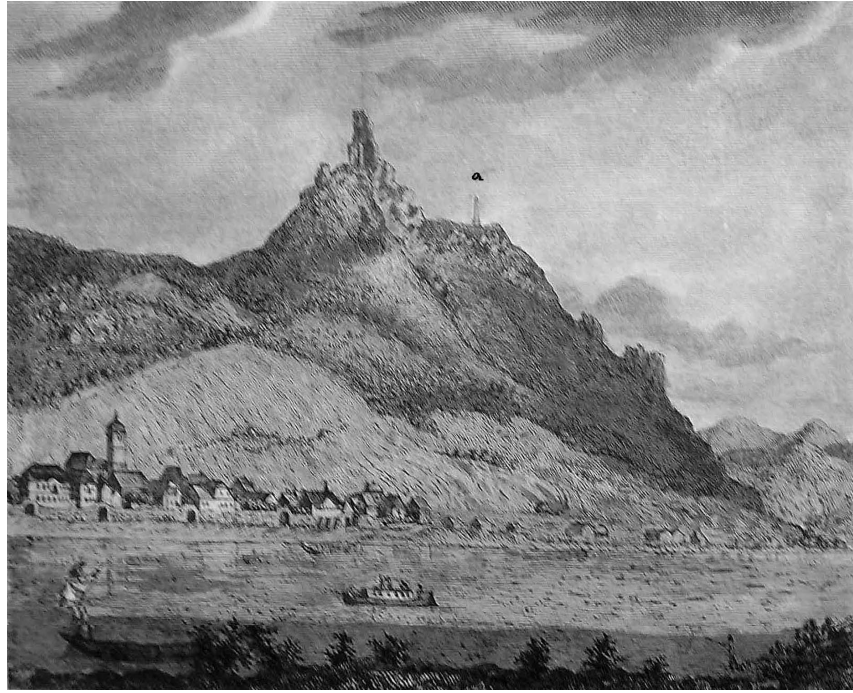
Des anderen daags 's morgens <Aug[ustus] 13> ontdekten wij bij het ontwaken eene zeer betrokkene lucht, die ons echter niet weerhield onze reis te voet te vervolgen en ons te laten overzetten naar den regter Rhijn-oever, alwaar wij in het Stedeken Köningswinter aan den voet van het Zevengebergte een korf met wijn, vleesch en brood vulden om ons tegen de vermoeijenissen van het klimmen een weinig te wapenen.

Onder het geleide van eenen Henrich Ludwigh, voorheen boschwachter op het gebergte, zetten wij [34] onze wandeling voort en bemerkten weldra, dat wij aen denzelvers juist den man vonden, die ons door onze studenten gezelschap van den vorigen dag gerecommandeerd was; Met eenen vrolijken opgeruimden geest wist hij onder zingen, reciteren, een verhaal van 't merkwaardige en door aanwijzing der schoonste gesigten onze wandeling te veraangenamen, terwijl hem alle bijwegen zoodanig bekend waren, dat wij altijd zeker waren den naasten en kortsten weg te wandelen, 't geen niet te beurt valt aan reizigers, die zich de aanwijzing door een' Schipper of boer laten doen. Van het Zeven[35]gebergte, 't welk dien naam draagt van zeven hooge bergen, welke hunnen toppen ver boven de overige tusschen beide liggende verheffen, is de Drachenfels de steilste en wordt, met de daarop volgende Wolkenburg aan de oost zijde door de vijf overige gebergten ingesloten, die genaamd worden Petersberg, Nonne²³, Strauwburg, Rosenauen, Oehlberg en Leeuwenberg, terwijl de Rhijn ten westen langs dit gebergte stroomt. - Treffend en aangenaam is dit gezigt, en geenszins wij bij het zien van dit gebergte in het verschie, hare verbaasde hoogte, welke wij bij het opklimmen ontdekten, kunnen geloven; 't geen niet te verwonderen is, daar het gezigt tegen eenen berg op altyd ruimer hoog schijnt dan van den berg naar [37] de laagte.

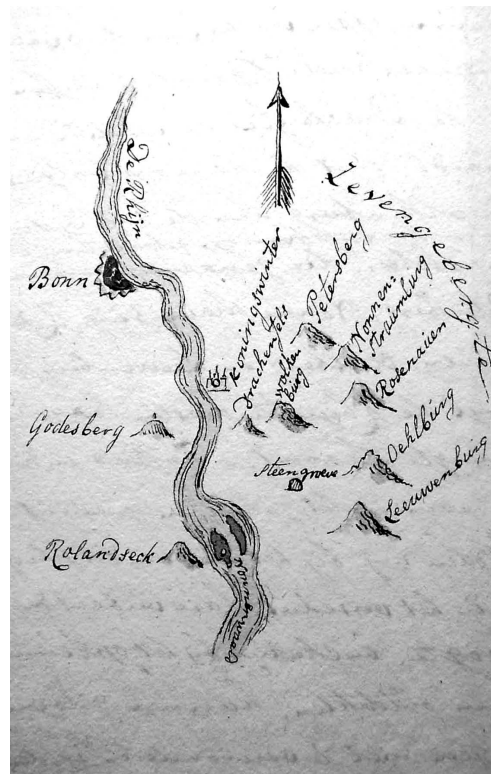

Gezigt op het Stedeken Koningswinter en de Zevenbergen, genomen uit het Logement te Godesberg. a. Leeuwenberg b. Drachenfels
Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 10,2 cm, breedte 17,8 cm.

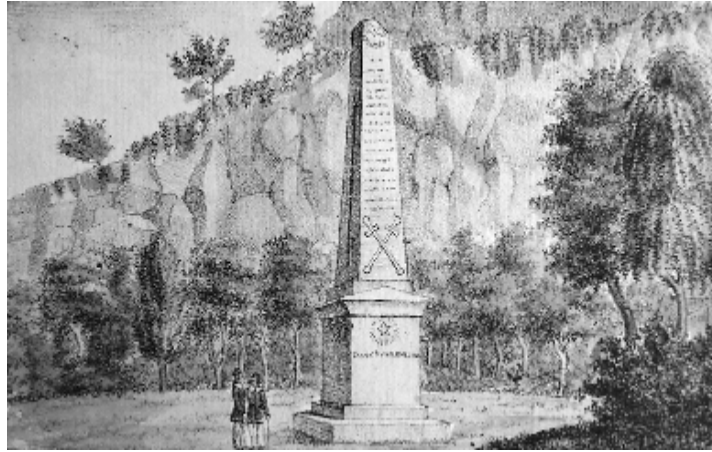
23 De Nonnenstromberg.

Königswinter am Drachenfels. *a* Gedenkteeken
 Ingekleurde prent. Hoogte 13,4 cm, breedte 17,3 cm.

*Getekende kaart in kleur, door M.E. Houck.
Hoogte 14,4 cm, breedte 9,6 cm.*

Denkmal auf dem Drachenfels gegen Südwest
Ingekleurde prent. Hoogte 7,9 cm, breedte 13,7 cm.

Op eene vlakte van den Drachenfels, even beneden den top met de ruïne, vindt men een gedenkzuil, op gerigt ter gedachtenis van de Bevel-hebberen Genger en Bolthenstern; die aldaar bij het overtrekken van den Rhijn in eene overwinning op de Franschen gesneuveld zijn. Op denzelfen vindt men de navolgende opschriften:

Den Helden des Landsturms des Siebengebirges.

Frijheit und Friede für 's Vaterland.

Dem hochherzigen Joseph Genger der Vorposten Commandant des freywilligen Landsturms des Siebengebirges befehlighend, word mit ehr todlich verwundet auf der Insel Nonnenweerd den 3 Januar. 1814.

Danck und verehrung den gefallenen strijtern.

Preis und Ehre dem Höchsten

Dem tapfern von Bolthenstern, Könighlicher, Pruiszischen Major kämphend für das Vaterland fiel Er beij Mülheim am Rhijn. 1814

[38] Op den top van den Drachenfels verheft zich eene sterke ruïne met eene ouden toren²⁴, waarin men, ter zijde op den kant van eene akelige steilte, door een gat in kruipt om een heerlyk uitzigt op de laagte te krijgen.

De Wolkenburg, in vorige eeuwen de hoogste van allen, waar een slot plag te staan, 't geen veelal in de wolken gehuld lag, is eene rots, waarvan reeds twee malen een gedeelte is afgebroken, terwijl men thans wederom bezig was een derde gedeelte af te breken om rotsstenen ter opbouw van muren en huizen te bekomen. -

Van den Leeuwenberg, met eene zware ruïne²⁵, beklimt men den [39] steilen rotsachtigen Oohlberg, die onze Gids zeide, dat, volgens getuigenis van den Generaal Mäftling, thans de hoogste zoude zijn, hoewel de meeste schrijvers den Leeuwenberg voor den hoogsten houden. Verder over den Rosenauen, waar men grondruines vindt, klimt men over den Nonnenstraumburg, die met struiken bedekt is,

24 Kasteel uit 1147, sedert de dertigjarige oorlog een ruïne (Baedeker, *Bords du Rhin*, 145).

25 Van de Löwenburger Hof restte slechts de buitenmuur en enige overblijfselen van de regenbak (Baedeker, *Bords du Rhin*, 148).

op den Petersberg, van eene gelijke hoogte als de vorige, waar men op den top eene Kerk²⁶ en boerderij aantreft met even vruchtbaar bouwland als in het Dal.

Van deze gebergten scheen ons nu de Godesberg, wiens hoogte wij den vorigen dag bewonderden, als een' gewonen heuvel, zoodat [40] het zich ligt laat gevoelen hoe veel schoone en uitgestrekte teekeningen zich hier voor het oog op doen.

Dewijl echter de wijd- uitgestrektheid dezer gebergten ons niet toeliet ieder derzelve te beklimmen en wij begrepen dat een opposiet gezigt ons thans eens weder al zoo veel zoude bevallen, daar de mensch toch altijd variatie zoekt; daalden wij naar een Dal af, alwaar ons eene steengroeven verraste tusschen den Wolkenburg, Ollberg en Leeuwenberg, waardoor aan onze intentie zeer voldaan werd alzoo zoo iets voor ons ook nog vreemd was. Door eenen langzaam afdalende, donkeren [41] gang begaven wij ons met behulp van twee lampjes in dezelve, die met hare onderscheidene dwarsgangen zoodanig was uitgehakt, dat zware pijlaren, die men hier en daar had laten staan, bestand waren de gewelven met de daarop rustende gebergten te dragen. De koelte, in deze groeve opgesloten, was zoo groot dat wij zeer te vreden waren over den raad van onzen Leidsman om vóór het intreden van dezelve zich een weinig uit te rusten, gelyk wij onder het nuttigen van 't geen ons korfje aanbood, dan ook deden. Des avonds keerden wij naar ons Logement te Godesberg terug, alwaar wij [42] den Heer Bodel Nijenhuis, advocaat en Boekhandelaar te Leiden aantroffen, ten gevolge eenen afspraak des daags te voren even buiten Bonn, alwaar wij hem bij geval tegen kwamen, gemaakt, na dat hij zich spoedig had laten overhalen om zijn plan een weinig te veranderen en met ons een uitstapje naar Nassau te maken.

Ausicht von Nönnenwerth am Rhein.

Ingekleurde prent. Hoogte 6,5 cm, breedte 10,1 cm.

Nadat wij met dezen heer het laatste gedeelte van den avond vrolijk hadden gesleten, begaven wij ons vergenoegd te bed, vertrokken den volgenden ochtend <Aug[ustus] 14> verder op, en lieten ons bij het passeren van den weg tusschen het dorp Millem en het Stedeken Oberwinter overzetten naar de Nonnewaarden, twee eilanden in den Rhijn, het eene van 160, het [43] andere van 60 morgen, waarop men van den berg Drachenfelts tekenachtig ter neder ziet. - Op het grootste is een Nonnen klooster, waar wij nog 8 oude Nonnen aantroffen, die het in stand blijven van haar Gesticht aan Josephine gewezen Keizerin van Frankrijk²⁷ te danken hadden. Op onzer weg terug kerende passeerden wij den berg Rolandseck met de ruinen van een Slot 't welk een zekere Ridder Roland daar gesticht zoude hebben om in de nabijheid van het Klooster zijne dagen te eindigen ter liefde voor een meisje, waaraan hij verloofd was, en die zich, in den waan, dat hij in eene strijd zoude gesneuveld zijn, zich in dat Kloos[44]ter had begeven. -

26 De kluizenaar Walter stichtte er circa 1135 een klooster. De kapel dateert uit 1763 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 148).

27 Joséphine de Beauharnais (1763-1814). Eerste echtgenote van Napoleon.

Ansicht von Linz am Rhein. 1. und dem berg Reinec. 2. Rochus-Capelle.
Ingekleurde prent. Hoogte 6,2 cm, breedte 10,2 cm.

Na de S[in]t Apollinaris berg beklommen te hebben van waar men een heerlijk uitzigt op den Rhijn heeft uit de Prabtsdij, in welkers kerk men het hoofd van S[in]t Apollinaris bewaardt, waren wij genoodzaakt onzen dorst te Remagen met een glas slechten wijn te lessen en bereikten al voortwandelende den berg Reinec, op wiens top men een slot aantreft, 't welk in 1758 was afgebrand, vervolgens weder opgebouwd en thans nog bewoond werd door eenen geëmployeerden bij de Domeinen en zijne familie.²⁸ Van dezen berg ziet men Andernach geheel in de diepte aan den Rhijn tusschen hooge bergen liggen, welke stad wij des avonds [45] onder eene sterke regenbui bereikten.

Ansicht von Andernach am Rhein.
Ingekleurde prent. Hoogte 6,2 cm, breedte 10,2 cm.

Onder de Poort²⁹ las de Heer Bodel in Screiber, die de beide oevers van den Rhijn zeer naauwkeurig beschreven heeft, om te ontdekken welk Logement door denzelven werd op gegeven, en verhefte zijne stem daarbij ongemerkt zoo danig, dat de omstanders begonnen te twijffelen of er iets wierd gepubliceerd. - Op recommandatie van Screiber arriveerden wij dan in het Logement de Lelie, waar wij een Amsterdamsch Makelaar den Heer Engelberts en zijne vrouw aantroffen en trokken daarna

28 Een vierkant donjon is het enige overblijfsel van het gefortificeerde kasteel Rheineck, dat in 1692 verwoest werd door de troepen van de keurvorst van Keulen (Baedeker, *Bords du Rhin*, 128).

29 De Rheintor, een versterkte dubbel-toren.

dadelyk naar het Stadhuis³⁰, alwaar wij met behulp van een [46] eindje kaars het Joden-Bad bezochten, zynde eene gewelfde Kelder met Pilaren, 40 trappen onder den grond, door de Romeinen gebouwd met oogmerk om in geval van belegering altijd versch Rhijnwater in de Stad te hebben, 't geen dan op dit oogenblik daar ook nog invloede. In latere dagen, toen deze Stad door een groot aantal Joden bewoond werd, zouden deze dat bad voor hunne vrouwen gebruikt hebben, van waar het dien naam ontleend zoude hebben. Thans is 'er geen Jood of Jodengenoot meer te vinden, nadat zij in vroegere dagen eens de Stad zijn uitgedreven met verbod van immer te mo[47]gen terug keren, uithoofde zij de waterputten in de Stad vergiftigd hadden.

Des anderen daags 's morgens <Aug[ustus] 15> zagen wij in de Kerk een zeer fraai opgeschikt Maria Beeld in een' rooden zijden Japon, 't welk men bezig was te aanbidden, en vertrokken daarna door de oude Poort met hare teekenachtige ruïnes te ½8 uren met rijtuig verder op, bezagen te Nieuwit³¹, 't Kabinet van Natuurlijke historie en antiquiteiten, toebehorende aan Prins Maximiliaan, waarin verscheidene rariteiten, als onder anderen wapentuigen, kleding en handwerken van wilden, die hij op zijne reis naar Brasilië [48] had opgedaan en bereikten eindelijk het Thal tegen over Coblenz, welke streek wij begrepen best te doen den volgenden dag bij ons retour op te gaan nemen en nu maar dadelyk tot Embs³² voort te rijden en van daar te wandelen tot Nassau.

Ansicht der Stadt Neuwied am Rhein.
Ingekleurde prent. Hoogte 6,3 cm, breedte 10,4 cm.

Wij verlieten alzoo bij Coblenz den Rhijn en vervolgden onze reis over hooge bergen langs eenen zeer steilen uitgespoelden weg tot wij het rievierkje den Laan ontmoetten 't welk ons door de schilderachtigste bergen in het lage dal van Nassau leidde, waar wij den anderen morgen <Aug[ustus] 16> de ruïnes van het Slot Stein en Nassau met haren toren van 82 trappen bezagen³³, beide op rotsachtige bergen gelegen, maar[49] van de Nassausche zoo veel hooger is, dat men op den anderen, die van de eerste afgeslagen zoude zijn, diep in de laagte ter neder ziet.

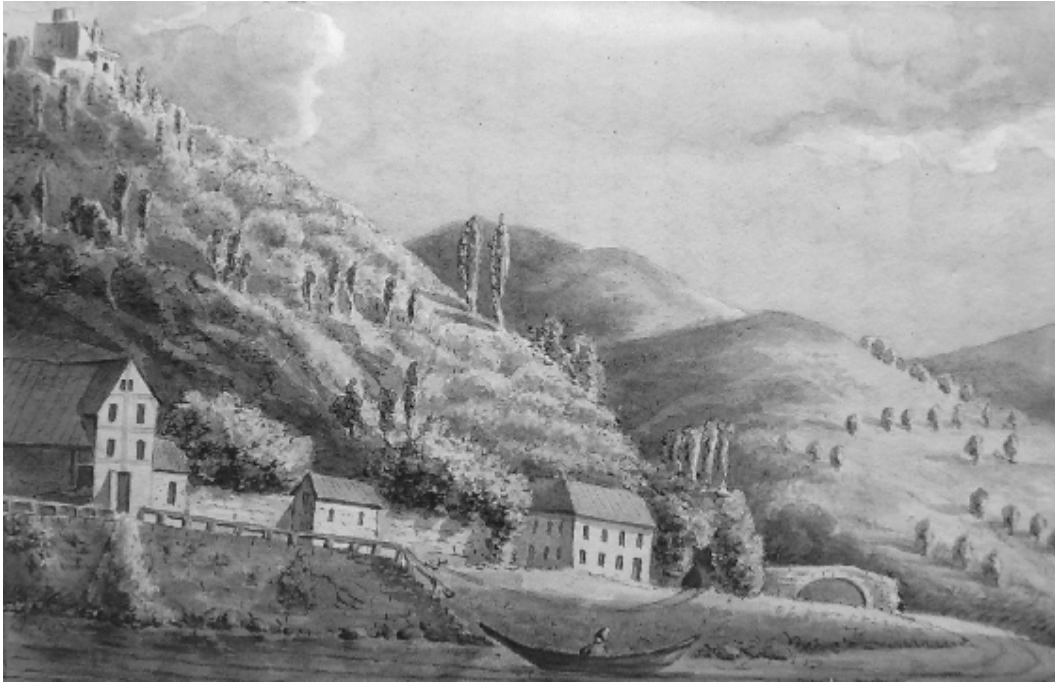
Niet alleen de Berg Nassau, wiens natuurlijke schoone ligging tusschen het riviervierkje de Laan en een snel stromend Molenbeekje door kunst verfraaid is met schoone wandelingen in eenen engelsche smaak aangelegd, langs welke men gemakkelijk tot den top des bergs opklimt, maar dat geheele oord bekoorde ons zoodanig dat wij [aan] zijne afwisselende bergen en stille romanesque vruchtbare dalen den voorkeur gaven, boven de trotsche gezigten op de rotsen, en bergen langs den Rhijn,

30 Een gotische gebouw uit 1564.

31 Neuwied.

32 Bad Ems.

33 Kasteel Nassau, uit 1101, werd eind zestiende eeuw verlaten. Kasteel Stein, vermeld in 1158, deels ruïne sedert eind zeventiende eeuw, bewoond door Heinrich Friedrich Karl vom und zu Stein (1757-1831), baron de l'Empire en minister van Staat (Baedeker, *Bords du Rhin*, 84-85).

Gezicht op den berg Nassau en de ruïnes van het slot Nassau
Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 12 cm, breedte 19,8 cm.

[50] zoodat wij ons geenzints beklagden, maar integendeel zeer vergenoegd waren over dit uitstapje, ofschoon wij ons ook op die steil opklimmende en afdalende ongelijke wegen niet buiten gevaar van omtuimelen waanden. - Na het merkwaardige bezigtigd te hebben wandelden wij in die heerlijke streken tot Embs terug, waar wij de baden zagen, waaronder uitblonk het schoon marmer bad van den Vorst van Darmstad, 't welk uit eenen zwarten marmeren steen gehouwen was. Hier aten wij des middag's in het hof van Darmstad een zeer goed Logement, waar wij vriendelyk ontvangen werden door een' Zoon uit [51] dat huis, die te Amsterdam op een Kantoor geplaatst was en ons in dat oord rond leidde. - Opmerkenswaardig was daar de rots, die op zeer dunne lage pilaartjes steunt, zoo men gist, veroorzaakt, doordien de openingen tusschen dezelve, Häselmancher-hölen³⁴ geheten, door dieren zouden uitgehold zijn. - In het riviertje de Laen tegen over het badhuis is eene zwavelachtige warme bron, die tot een paardenbad gebruikt wordt, en de grond op den oever is op sommige plaatsen zoo vol stiklucht dat wij voor een riool verscheidene verongelukte wormen en vliegen vonden, welk het men zeide dat de kippen zelfs ondergingen zoo die [52] al te dicht bij die opening durfden naderen. Ook vonden wij in het badhuis eene bron, die zulk warm water opwelde dat wij de hand daarin niet konden dulden. De Embsteder baden worden vooral door onvruchtbare vrouwen sterk gerecom-mandeerd en zijn thans zoo gerenommeerd, dat voor een Hotel, 't welk te voren f 2300- had gegolden, thans f 30.000 werd gevraagd, uithoofde der goede gelegenheid van het zelve voor een Logement. Na den middag, wandelden wij, bij ongeluk over eenen verkeerden berg, waardoor wij eenen vermaledijden³⁵ omweg maakten, tot Coblentz terug, alwaar wij in het Thal tegen over de Stad lo[53]geerden in het witte paard, en den hoogen Ehrenbreitstein³⁶ bezigtigden, die merkwaardig is door hare oude vestingwerken, waarvan de ruïnes nog op den top der rots bestaan en nog merkwaardiger wordt door de nieuwe vestingen welke men aldaar aanlegt, die kostbaar moeten worden door het enorm zwaar muurwerk en gewelfde bogen, waarmede dezelve worden opgemetseld.

34 Heinzelmänschen-hölen: kabouter-grotten.

35 Er staat: vermalijender.

36 Ehrenbreitstein is een vesting uit de tiende eeuw, op een 118 meter hoog rotsmassief op de rechter Rijnsoever gebouwd. In 1799 door de Fransen verwoest en van 1816 tot 1832 herbouwd door de Pruisische generaal d'Aster (Hansen, *Aller treffendst*, 10; Hansen, *Reiseboek*, 13).

Ansicht von Coblenz und der Festung Ehrenbreitstein.
Ingekleurde prent. Hoogte 14,2 cm, breedte 21,7 cm.

Tegen de steilte van den berg vindt men een kunstigen weg met getande yzeren sporen, waartegen de wagens met kalk en steenen worden opgetrokken door middel van paarden die boven op den berg in eenen molen rondlopen.

Coblentz is zeer schoon in de laagte [54] gelegen ter linker zyde aan de rievier de Moesel, ter regter aan den Rhijn, die beneden de stad te zamen lopen, beide voorzien van goede bruggen, de eerste van eene groote steenen met 12 bogen³⁷, de andere met eene schipbrug van 37 schepen, terwijl die beide rivieren boven de stad als het ware nog te zamen worden verbonden door eene gracht, welke men van de eene rivier tot den anderen graaft, langs welke men bezig is zware gewelfde loopgraven met kort of schielijk gebogene gangen te metselen, om de Stad te versterken, die behalve door de vesting Ehrenbreitstein nog bestreken wordt door twee anderen op den Petersberg en Casthauserberg, die te zamen in [55] een' driehoek rond om de Stad gelegen zijn. - In de Stad vindt men een Slot of Hof in eenen schoonen smaak ruim betimmerd aan een groot plein, 't welk echter vervallen en onbewoond is.³⁸ Verder is er remarquabel de Kerk van S[in]t Castor van 't Jaar 1000³⁹ en de Graftombe van den Cannunnik van Frankenstein.⁴⁰ Overigens is de stad levendig en vrolijk.

Den 17 Aug[ustus] zetten wij ons in de water-diligence, en zakten den Rhijn af tot Keulen, waar wij met eene heldere lucht gelegenheid vonden om ook te Water die schoone gezigten te beschouwen, welke wij te voren te land gepasseerd [56] waren; Waarover wij zeer te vreden waren, daar dezelve zich uit de laagte over den Rhijn nog veel schooner en heerlijker vertoonden; en kochten en passant te Bonn, ter gedachtenis van 't geen wij gezien hadden eenige plaatjes, die hiervoor bij de beschrijving dier plaatsen zijn ingenaaid.

37 De brug dateert uit 1344 en heeft veertien bogen.

38 Het tussen 1778 en 1786 gebouwde kasteel van de laatste keurvorst Clement Wenceslas (1739-1812). Het zou in 1845 gerestaureerd worden (Baedeker, *Bords du Rhin*, 79).

39 Deels uit 836 en deels eind twaalfde eeuw (Baedeker, *Bords du Rhin*, 78).

40 Aartsbisschop Cuno von Falkenstein (-1388).

Te Keulen arriverende vonden wij den Heer G.W. Röhner, orchest Meester te Deventer, van een Duitsch reisje daar geretourneerd, aan den kant van het water staan, die zeer vreemd op zag dat wij daar mede uit dat voertuig kwamen kruipen, daar hij van onze reis niets vernomen had. Hij trok met ons [57] naar het Logement *Wiener Gasthof* in de Klokstraat, waar wij belandden doordien wij met den Castelein kennis hadden gemaakt op de water diligence en waren zeer content over deszelfs vriendelijke bediening, waarvan de Heer Röhner niet lang konde profiteren, daar hij ongelukkig reeds een Logement in dezelfde buurt betrokken had, 't geen hem echter ook zeer wel bevalen was.

Den anderen ochtend te vier uren < Aug[ustus] 18.> vervolgden wij gezamenlijk vergenoegd over onze rencontre, onze reis met de Diligence naar Cleef over het Dorp Dormagen, de Steden Nuijs, Ordingen, Rhijneberg en Xanten, een tour van 25 uren, waar niet zooveel [58] bijzonder te zien is dat het der moeite waardig zoude geweest zijn onzen bepaalden tijd daaraan op te offeren, met verlos van een gedeelte der schoone strecken, waarmede wij door dezen spoed gelegenheid vonden kennis te maken. Na dan den geheelen dag en nacht met de Diligence voort gereden te zijn, bereikten wij den 19 Aug[ustus] des morgens vroeg de Stad Cleef, zeer vermakelyk op eenen Heuvel aan de Rievier Spö gelegen, welke niet ver van daar in den Rhijn valt en doorwandelden de aangenamen Diergaarden⁴¹, waar wij, ter linker zyde voorbij het Badhuis, in het vrolyk gelegen Logement bij den [59] Heer Robbers onzen intrek hadden genomen en onder het groot aantal vreemdelingen den Heer W.H. Vijfhuys van Deventer met de Familie Roijer van Zwol aantroffen. Des middag's vonden wij hier een Tafel voor circa 60 Heeren en Dames gereed, waaraan de Conversatie vrij stijf was, zoodat wij niet gedacht hadden dat die zelfde lieden des avonds, toen ieder in de kamer vrij rond wandelde, zoo vrolijk konden zijn als wij ze vonden, 't geen ik geloof dat wij grootendeels te danken hadden aan vier Duitsche Heeren, die dezen stijven toon door het zingen van quartetten schenen verdreven te hebben. Waardoor wij ons dien avond [60] gelijk den geheelen dag, uitgenomen des middag's aan Tafel, uitnemend wel geamuseerd hebben, en zeer te vreden waren over het goed onthaal van den Castelein, waarvoor hij zich echter den volgenden ochtend bij ons vertrek ook vrij duur liet betalen.

<Aug[ustus] 20> Van hier wandelden wij over de Dorpen Donsbruggen, Meer en Seflick, waar wij ons een half uur verder over het Willer-Meer lieten overzetten, naar het vrolyk gelegen dorpje Beek, waar wij den vaderlandschen grond weer berikten en, door een aangenaam buiten goed van denzelfden naam en de onmiddelyk daar aan grenzende schoone wandelingen van Ubbergen, al ongemerkt [61] tot voor de Poort van Nijmegen kwamen, waar wij ons dadelyk in de Postwagen op Arnhem plaatsten en nog zoo vroegtijdig arriveerden, dat wij dien zelfden avond tot Roosendaal voort wandelden, vermits wij meer behagen vonden den volgenden dag in die streken door te brengen, dan ons in eene dier plaatsen, die wij voldoende kenden, op te houden. - Intusschen was in het Logement te Roosendaal geen plaats te bekomen, zoodat wij genoodzaakt waren onze wandeling in het donker tot Velp te vervolgen, waar ons bijkans hetzelfde noodlot had getroffen, zoo niet de Castelein nog goede gelegenheid had gevon[62]den om ons bij eenen Kleermaker eene goede Kamer te bezorgen, die juist voor eenige dagen door een Hollandsch gezelschap was ontruimd. <Aug[ustus] 21> Na den volgenden ochtend Roosendaal en Beekhuizen⁴² doorwandeld te hebben, hadden wij des na den middag's het genoegen de Moeder en Zuster van den Heer Brown op laatst genoemde plaats tot ons te zien komen, ten gevolge van een briefje, 't geen wij des ochtends naar Elkum hadden gezonden en vertrokken des avonds gezamentlyk naar de Pastorie van dat Dorp, waar ik, na een zeer vriendelyk en gul onthaal, een' goeden nachtrust genoot en [63] den volgenden ochtend <Aug[ustus] 22> door mijnen reisgenoot in de vrolijke omstreken van zijn dorp wierd rondgeleid en vergezeld tot Dieren, waar wij afscheid namen en ik plaats nam op den Postwagen, die daar passeerden van Arnhem op Zutphen, vanwaar ik met den wagen op Deventer verder voort reed, en des avonds omstreeks half 8 uren in huis terug kwam en mijnen vrouw en familie in goeden welstand weder vond, die zich dadelyk informeerden naar weer en weg, welk eerste ons bij afwisseling, gelijk het tot der meeste reizigers is,

41 De Tiergarten was een groot bebost park rondom de Sternberg, ten oosten van Kleef (Baedeker, *Bords du Rhin*, 199).

42 De huizen Rozendaal en Beekhuizen waren beiden bekend om hun mooie parken met onder andere waterpartijen, schelpengrotten en hermitages (Bierens de Haan, *Rosendaal; Meer om Cieraet als Gebruick*, 43).

Waterval op Beekhuizen⁴³

Aquarel in kleur, door M.E. Houck. Hoogte 18,5 cm, breedte 10,6 cm.

dan eens extra wel begunstigde dan wederom kwelde.

Echter heeft ons geene regenbui [64] iets op weg doen verzuimen, alzoo daarop al veeltijds weer droogte of zonneschijn volgde. En met de wegen was het bijkans overal naar wensch, daar de Groote wegen of Landstraten langs den Rhijn in goeden staat worden onderhouden, door dezelve ter wederzijden met grootte bonken van rotsen, waar men die bij de hand heeft, te zoomen, en van binnen met kleine stukken aan te vullen, vervolgens met zand en eindelyk met grintsteentjes te bedekken, 't geen eenen duurzamen goeden weg geeft, die, wanneer ze een weinig bereden is, zeer effen en vlak wordt, en waar[65]op de voetganger, zowel als de paarden, zich minder vermoeijen en de rijtuigen minder schade lijden dan op de Keiwegen, welke men in Braband, ja zelfs minder dan op de

43 In de geaccidenteerde tuin van huis Beekhuizen was een grillig, romantisch landschap nagebootst. Het meer en de waterval waren omgeven door naalddhout en was Zwitsers van atmosfeer (*Meer om Cieraet als Gebruick*, 43).

Klinkerwegen, welke men in Holland aantreft.

En wat de Logementen, Landbouw en Klederdragt betreft kan ik zeggen, dat men in de Logementen, die er over het algemeen zeer proper zijn, meestal eene goede bediening en opene tafel vindt, waarvan alle Logeergasten, zoowel dames als heeren gebruik maken. Echter is er voor den vermoeiden voetganger niets lastiger dan de stoeltjes met houten zittingen [66] welke men daar overal, zelfs in de voornaamste Logementen, aantreft en in eenen goeden smaak gewerkt zijn.

Tot den landbouw worden daar meestal ossen gebruikt, die onder hun beiden, met de horens aan één dwarshout voor aan den disselboom zamen gebonden, een' zwaren wagen voortdrukken, in plaats van trekken, terwijl zy tot het beploegen van steil afhellende akkers op de bergen onontbeerlyk zijn, daar zij veel vaster staan dan paarden, die daartoe niet gebruikt kunnen worden.

Ook schijnen de boerinnen daar sterke nekken te hebben, alzoo zij gewoon zijn alles, ja zelfs [67] zeer zware lasten op het hoofd tegen de bergen op en daarvan af te dragen, waardoor de halzen op den duur een weinig schijnen te zakken, daar men veele oude boerinnen aantreft met een plooi of kring in den hals of zelfs met een kropje voor de keel. -

De kleeding van de Duitsche vrouwen is meestal bonter dan die der Hollandsche en ofschoon men tusschen dat en ons Climaat weinig onderscheid kan gevoelen, gaat men daar echter veel koeler gekleed. Want zelfs de boerinnen schijnen er in plaats van 5, 6 à 7 eerbare baaije, slechts één of op zijn hoogst twee dunnen rokjes te [68] dragen, en lopen, gelijk de meeste andere vrouwen, den geheelen dag met het bloote hoofd en opgestoken haar, uitgezonderd des ochtends, wanneer zij, ter markt komende, een doek los over het hoofd hebben geslagen.

En ofschoon de oud Duitsche Kleederdragt in zijnen tijd schoon moge genaamd zijn, hebben echter de Studenten, waaronder eene geestdrift tegen het bestaand Gouvernement schijnt te heerschen en mogelyk daardoor ook die Kleding hebben aangenomen, in onze dagen daarmede een bespottelyk en vreemd voorkomen, ja schijnen daardoor wel eene ge[69]heel afzonderlijke Natie te zijn.

In een kort wit, groen of ander gecouleurd jasje, met ééne rei grote blinkende knopen, waarvan de kraag in den nek bedekt wordt door een linnen strook van het hemd, met lange wijde in een geplooid broek en, zonder vest of das, met knevels en lange haren, waarop een klein mutsje staat, liepen zij den geheelen dag, met eene tabaks pijp van één à anderhalf el met groote kwasten door, en in de omstreken van Bonn, en zelfs vele jonge Lieden, die niet studeerden, hadden hen daarin reeds geheel of gedeeltelyk nagevolgd, al was het dan ook [70] maar door van onze gewone kleeding das en vest weg te laten.

Wat eindelyk de heerschende Godsdienst betreft, deze is in die oorden langs den Rhijn de Roomsche Catholique, waardoor wij telkens op weg lieden aantreffen, die bedevaarten gingen maken, en meer dan ééne processie van 2 à 300 personen ontmoetten, voorafgegaan door Vaandeldragers en gevolgd door gevaandelde karren met Pastoors en Kreupelen, terwijl de mans en vrouwen, tot dien trein behorende, onvermoeid bij afwisseling gebeden of gezangen aanhieven, waarbij de mans al[71]tijd met ongedekte hoofden waren. - Ook vindt men er om zoo te spreken van tred tot tred een kruis, klein kapelletje of beeldtenis van eene heiligen aan den weg staan waarvoor de passanten niet vergaten den hoed af te nemen of zelfs soms te knielen, terwijl wij daarvan wel eens een misplaats maakten wanneer wij niemand in de nabijheid zagen.

Voor het overige meen ik al het merkwaardige aangeteekend te hebben, behalven dat ik dit reisje bijkans om den zelfden tijd van het jaar en in den 'zelfden leeftijd heb gedaan als mijn Vader, die op den 26 [72] September 1782 van den huize Schaffelaar bij Arnhem naar Coblenz en terug is gereisd juist in den tijd van 15 dagen, die wij daartoe ook hebben besteed, 't geen ik bij mijne terug komst ontdekte uit een Journaal daarvan door ZEd. gehouden.

Bijvoegsel

In den loop van dit verhaal heb ik vergeten aan te teekenen dat men een ¼ uur boven Cleef, in een Bosch dicht aan den weg, achter eenen muur, die in eenen halven cirkel gebouwd is, de Graftombe van Prins Maurits⁴⁴ vind waaraan niet veel bijzonders te zien is, als zijnde een vierkant hoog voetstuk van gegotene yzeren platen, waarop onderscheidene wapens en inscriptien een weinig verheven zijn uitgevormd.

[73] *Aanteekeningen*

van den afstand van de eene plaats tot den anderen, die wij bezocht hebben, met bijvoeging van den tijd van vertrek, welke, niet tegenstaende wij meestal te 5 uren des ochtends opstonden, doorgaans later werd, dan wij berekenden, doordien wij den vroegen ochtend veeltijds besteedden tot eene wandeling in de omstreken, waar wij ons bevonden.

Tyd en wyze van onze afreis.

<i>1821</i>	<i>voor</i> <i>d.mid</i> <i>uur</i>	<i>nad.</i> <i>midd.</i> <i>uur</i>		<i>van</i>	<i>naar</i>	<i>Afstand</i> <i>uren</i>
Aug 8	½ 6	„	te voet	Deventer	Zutphen	3
			met chais	Zutphen	Elten	7
		7	te voet	Elten	Emmerik	1 ½
9 11			Diligence	Emmerik	Rees . . .	3
en			-	Rees . . .	Wezel . . .	5
10		9	-	Wezel . . .	Dingslaken	4
dag en nacht			-	Dingslaken	Duisburg	3
			-	Duisburg	Dusseldorp	5
11 6			met wagen	Dusseldorp	Keulen . . .	8
		½ 8	te voet	Keulen	Wesling	2 ½
12 ½ 8		„	-	Wesling	Bonn	2 ½
		3	-	Bonn	Godesberg	1 ½
13			zijdel:uitstapje	Godesberg	Zevengebergte en terug	
14 ½ 8			te voet	Godesberg	Millem	1 ¼
				Millem	Oberwinter	1 ¼
				Oberwinter	Rhijnmagen	1
				Rhijnmagen	Reinec . . .	1 ½
				Reinec	Andernach	2 ¼
15 ½ 8		„	met rijtuig	Andernach	Nieuwit	1
				Nieuwit	Coblentz	3
				Coblentz	Embs . . .	2 ½
			te voet	Embs	Nassau . . .	2

						61 ¾
						<i>Verte</i>

44 Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679), bijgenaamd 'de Braziliaan', liet als gouverneur van Kleef de tuinen en parken aan leggen.

[74]

Tyd en wijze van onze terug-reis

1821	voor	na.d.		van	naar	<i>Afstand</i>
Aug	<i>d.mid.</i>	<i>mid:</i>				<i>uur</i>
	uur	uur				
16.	10	„	te voet	Nassau	Coblentz	4 ½
17.	6.	„	waterdiligence	Coblentz	Keulen	18
18	4.	„	rijd:diligence	Keulen	Dormagen	3 ½
dag			-	Dormagen	Nuijs . .	3 ½
en			-	Nuijs . . .	Urdingen	4
nacht			-	Urdingen	Hoogstraten	2
van			-	Hoogstraten	Rhijnbergen	2 ½
			-	Rhijnberg	Xanten	3 ½
19			-	Xanten	Cleef . . .	6
20.	½ 10	„	te voet	Cleef ..	Donsbrugge	.. ¼
				Donsbrugge	Meer . . .	1 ¼
				Meer . .	Seflick . .	1
				Seflic . .	Willermeer	- ½
				Willermeer	Beeck . .	.. ¼
				Beek . .	Ubbergen	¼
				Ubbergen	Nijmegen	½
		4	Postwagen	Nijmegen	Arnhem	3
			te voet	Arnhem	Velp . . .	1
21			wagen	Velp	Elkum . .	1 ½
22	½ 12	„	te voet	Elkum	Dieren	¼
			Postwagen	Dieren	Zutphen	3
		4	-	Zutphen	Deventer	3

						63 ¼

Een reisje langs den Ryn

Journal van Johanna Bussemaker, 1840.

Reisjournaal

Daar Oom Isak zoo vriendelyk was geweest eenige dames te vragen, tot het doen van een reisje langs den Ryn, zoo is het natuurlyk dat geen van allen refuseerde; zoodat wy den 13. Juny 1840 in de blaauwe Barouchette van Zonnenberg⁴⁵ onze heerlyke reis onder namen; ofschoon wy nog met eenigzints angstige gezigten in den wagen stapten daar wy nog kortelings met het rytuig eene tombade van den dyk hadden gedaan; wy reden echter heel plaisirig tot Brummen waar wy even uitstapten en vervolgens te Bredevoort een kopje thee dronken [2] met wafels door Hollandsche kinderen gebakken; te zes uur arriveerden wy in het Zwynshoofd te Arnhem, na ons eenigzints verfrischt te hebben wandelden wy naar de Tent al waar wy een glaasje wyn gebruikten, en ons verlustigden met het heerlyk uitzigt op Nymegen, hier van terug gekomen gingen wy Lina en Ant afhalen, voor welke eerste het te winderig was geweest en de laatste eene visite moest maken by Jufvrouw Blaauw waar zy echter een botje ving. Nu wandelden wy door Arnhem en bestelden plaatsen op de boot vergezeld door twee Arnhemsche Jongelieden. Later soupeerden wy met eene familie welk een [3] reisje door Braband, Frankrijk en Pruisen gedaan hadden.

Na gestreden te hebben wie naast die vreemde menschen zou zitten, en na onze magen goed gevuld te hebben, begaven wy ons ter rust, en werden wy zeer geinquietteerd door het tikken op onze deur; Wy sliepen evenwel heerlyk en begaven ons tegen zes uur naar de boot, waar wy door den Heer Donner zeer vriendelyk ontvangen werden, hier namen wy plaats aan de publieke ontbyttafel en occupeerden ons eenige oogenblikken met ons reisgezelschap, waar onder Mevrouw van Aarssen met haren broeder en zuster [4] welke familie te Dusseldorf gingen bezoeken. Het weder was heerlyk zoodat wy groepsgewyze boven op de boot yverig zaten te breyen, het Lobith passeerden en te Emmerik elk met een vierendeel koek gewapend door de stad wandelden.

Na ons hier anderhalf uur te hebben opgehouden, stoomden wy weder verder en passeerden Rees, Xanten, Wezel en Ruhrort in welken tussentyd wy tot tydverdrijf een heerlyk diner hadden. Omtrent een uur voor Dusseldorf kwam er een verliefd paar op, met het welk wy ons zeer amuseerden, en zy naar het scheen ook met ons, door elkander uittelagchen en ons te portretteren. Onder wyl zaten Mevrouw van Aarssen en hare [5] zuster al slapende scheeve gezigten te trekken, en vielen onder de tafel. Te Dusseldorf werd het gezelschap van Mevrouw van Aarssen en hare familie en het verliefde paar verwisseld door twee heeren de een nog al een lummel doch de andere nog al aardig met welken laatsten Ant voort druk in gesprek geraakte. Na door Mynheer Donner goed verzorgd te zyn van dekens en papillotten gingen wy zoo goed wy konden slapen, behalve Ant welke de slaap niet konde vatten, en al zoo met den stuurman op het dek ging wandelen. S'morgens om zes uur wakker wordende spoedden wy ons naar het dek; waar den Heer Donner in négligé verschrikt uit zyn kamer[6]tje keek. Oom was nog blyven slapen, toen ZEd[ele] wakker was geworden, ontbeten wy en kwamen om acht uur te Keulen aan. In onze kinderlyke vreugde vergaten wy onze reisgenooten uit het paviljoen vaarwel te zeggen, en werden ten dien einde door Oom weer om gestuurd.

Vervolgens gingen wy naar het logement Bellevue te Deuss, al waar wy ons toilet arrangeerden en toen Keulen en deszelfs merkwaardigheden gingen bezigtigen; zooals de Dom, welke nog niet geheel af was maar toch regt fraai⁴⁶, als ook de schildery van Rubbens in de St. Pieters kerk.⁴⁷ Van hier gingen wy met eene Calèche eerst de stadt door kruissen en vervolgens naar het Insel eene publieke tuin welke aan de [7] stad behoort. Vandaar gingen wy te voet naar huis, en kwamen met vuurroode gezigten aan tafel waar de soep reeds gediend was; het gezelschap bestond meest uit Engelschen. Na den eten dronken wy voor het huis thee en hadden een heerlyk uitzigt over den Ryn, en wy reden later

45 Mogelijk de naam van een landhuis of van een vervoersbedrijf.

46 De bouw van de gotische Dom begon in 1248 en eindigde in 1880.

47 De kruisiging van Sint Petrus, door Peter Paul Rubens (1577-1640). Vlaams barokschilder.

met eene zeer gemakkelijke Calèche naar Schönen Aussicht⁴⁸, waar het zeer druk was, door dien er s'morgens vele kinderen waren aangenomen. Te huis komende had Ant de sleutel van de kast verloren waar wy onze kostbaarheden in hadden, zoodat zy tot straf te huis moest blyven, om op den smid te wachten die dezelve zou los maken; ter wyl dat wy door Deuss wandelden [8] waar zy later by ons kwam; hier van te rug gekeerd was het tyd om te soupeeren; na heerlyke beafstek gegeten te hebben begaven wy ons naar bed, en vertrokken den volgenden morgen met de stoom boot naar Bonn, waar eene foule van menschen op was. Te half elf arriveerden wy te Bonn waar Lina en Rika zeer ongegeneerd midden op straat hunne mantels af deden en Oom zoo vriendelyk was dezelve te dragen. In het hotel zum Sterne aangekomen verfrischten wy ons door een glas Rhein wein en gingen vervolgens de stad en omstreken bezigtigen waar onder de Alte Zohl⁴⁹ en de wandelingen ons zeer goed bevielen, het geen ons echter vreemd voor kwam was dat er aan de poorten commères⁵⁰ zaten [9] met tafels waarvan de studenten kersen en andere lekkernyen kochten; de togt naar den Kreuzberg was ons te ver.⁵¹ Na het eten deden wy eenige inkoop onder anderen kocht Ant zeer dure chocolaadjes, omdat zy eigen wys was, en niet naar den garçon de Place wilde luisteren, Jans Dyk een toer⁵² ook niet van de goed koopste en Rika Libschen kuchen⁵³ voor de verkoudheid.

Om vier uur vertrokken wy met ons zessen in eene Calèche naar Godesberg, na eenige trappen opgedraafd te zyn, kregen wy twee kamers waar van de eene, een verrukkelyk uitzigt op het Zevengebergte had. Onder het theedrinken beurtelings uit het raam ziende, werden wy zeer aangenaam verrast door het ontdekken van eenen [10] Herr Mahler zittende op een balkon vlak by ons raam en dien wy heerlyk hoorden zingen.

Hier na besloot Oom dat wy den Godesberg zouden beklimmen vergezeld van eene ezel om ons tegen de togten van den volgenden dag te oefenen. Ant nam het kloekmoedig besluit er het eerst op te gaan zitten waarna wy het allen probeerden. Boven op den berg gekomen zagen wy den Ryn, den Drachenfels en omliggende bergen voor ons en Bonn achter ons leggen, ook beklommen wy de Ruine⁵⁴ doch het gezigt was byna gelyk, nadat wy ons hier eenige tyd mede geamuseerd hadden keerden wy naar Godesberg terug, dronken een glaasje wyn en wandelden wat in den tuin voor het huis. Aan het souper vonden wy eene Duit[11]sche famlie, als ook Herr Mahler by welke eerste twee jonge dames waren, die aan verzakkingen sukkelden, waarover wy nadat zy vertrokken waren zeer discoureerden meenende dat de schilder een Duitscher of zoo wat was. Vervolgens gingen wy naar bed, en werden verrukt door heerlyk jodelen onder het raam der voor kamer, doch Jans Dyk vond het zoo akelig dat zy zeide niet gaarne daar te willen slapen. Ook hadden wy een ongeluk met het slot van de deur, daar Jans Bussemaker hare laarsjes buiten willende zetten dezelve niet open kon krygen, waar om wy schelden en het Katzen gezichte kwam. Nu zeide Ant een keer of drie die schlüssel, maar kon het hem niet duidelyk maken, waarom zy om een passe partout vroeg, het geen hy gelukkig begreep, zoo dat wy uit onze ge[12]vangenis bevryd werden en Jans Bussemaker wilde in de vreugde zoo naar de deur stormen, doch Ant wees haar terug, daar zy het niet betamelyk vond dat zy zich in négligé aan den Kellner vertoonde. Den volgenden morgen begaven wy ons om zeven uur per calèche na de Alaunhütte en beschouwden al het beziens waardige, al lagchende om Jans Dyk welke zich in het duitsch willende oefenen aan onzen geleider vroeg of dat alles aufgeklaard moest worden hetgeen hem echter te hoog was.

Hier van teruggekomen stonden er reeds ezels klaar om ons naar Marien frost⁵⁵ en de Meuffendorfer höhe te brengen. Wy togen met vreugde op weg zeer te vreden over [13] de ezeljongens welke zoo galant waren onze overbodige prikken zooals Oom Isak zegt te dragen, zelfs werd Jans Bussemaker

48 Schöne Aussicht is een hoogte van 439 meter, ook de hoogte van de Kemmenau genoemd ((Baedeker, *Bords du Rhin*, 84).

49 Alter Zoll was een oud bastion aan de oever van de Rijn ((Baedeker, *Bords du Rhin*, 151).

50 Commère: een kletskaus, een kwebbelende vrouw.

51 De 125 meter hoge Kreuzberg lag op een afstand van circa drie kilometer van het centrum van Bonn.

52 Mogelijk bedoeld: een snoer.

53 Bedoeld: Lebkuchen, honingkoek of taai-taai.

54 De ruïne van het in 1210 gebouwde kasteel Godesberg lag op een 75 meter hoge basaltrots (Baedeker, *Bords du Rhin*, 142).

55 Mariaforst was een oude dependance van een klooster ((Baedeker, *Bords du Rhin*, 144).

zoo gecharmeerd op den eenen dat zy hem by het afstygen in verrukking om den hals vloog. Van deze hoogte zagen wy den Rhyn en den Drachenfels zich in alle majesteit voor ons uitstrekken, ook waren er tegelyk met ons twee dames welke zich met schilderen bezig hielden.

Nadat wy hier eenigen tyd vertoefd hadden, reden wy langs eenen anderen weg weer naar ons logement. Hier dronken wy een kopje koffy in den tuin, en amuseerden ons met Rohlkopf en zyne familie, welke ombeurten uit het raam keken.

Om een uur luidde de klok ons ten disch, welke meest [14] door Hollanders bezet was. Zelfs sprak Herr Mahler tot onze schrik Jans Dyk in het hollandsch aan, ook bevonden er zich vyf hollandsche freules met hunnen broeder, die ons gezelschap voor eene pension aanzagen, het geen ons zeer behaagde. Rika kwam hier zeer sneu van hare soep af daar deze door den Kellner weggenomen werd, terwyl zy in drukke deliberatie was met Lina wat zy tegen hare buurvrouw zoude zeggen. Ant had met eene nuf te doen, welke niets goed vond. Na het diner veroorzaakten wy eene heele opschudding daar onze calèche reeds gereed stond, waar mede wy naar Rolandseck⁵⁶ reden. [15] Hier gebruikten wy eerst tot versterking een glaasje Ryn wyn, en onder zochten of er ook ezels waren, maar deze er niet zynde besloten wy den togt te voet te ondernemen, vergezeld door den Kutscher, dan helaas reeds half weg moesten Oom, Lina, Jans en Rika het reeds opgeven, doch Ant en Jans Dyk zetteden den zelfven met den Kutscher kloek moedig voort. Het afstygen ging vlugger dan het opstygen, want door de snelle vaart kwam Lina tegen eenen boom en Rika in de groote boonen te land, waar door de eerste met een [slecht leesbaar⁵⁷] Berry⁵⁸ voorzien werd. Oom en Jans legden het bedaarder aan, en allen kwamen zonder verdere ongelukken in het logement terug. Ant en Jans zeer voldaan over hunnen togt. [16] Ongelukkiglyk begon het nu te regenen zoodat Oom besloot onzen togt naar den Drachenfels tot den volgenden morgen, zynde donderdag uit te stellen, eerst zagen wy in dit hotel nog de gekleurde glazen⁵⁹, die zeer te recommanderen zyn. Eerst waren wy door die nattigheid zeer te leur gesteld, doch om ons te troosten gingen wy in den wagen op onze terugreis ons hoogste deuntje zitten zingen, en maakten op onze eigen hand een liedje op een aangename vois.⁶⁰ Den avond bragten wy al zingende, etende, en drinkende zeer prettig door en zagen aan tafel helaas voor de laatste maal Herr Mahler, welke zeer slecht gehumeurd scheen, en niet wist waar hy zitten wilde. Den volgenden dag was het weer [17] zeer schoon weder geworden en wy waren reeds vroeg by de hand, zoodat de wagen nog niet gereed zynde wy wat in den tuin gingen wandelen, waar het Katzen gesichte J[ans] D[yk] eene roos aan bood zeggende: Ist Ihr eine rose gefälligt, welke zy gracieuselyk aan nam, daar het een dierbaar aandenken was, ook namen alle tegen woordig zynde personen een hartelyk afscheid van ons en blikten ons na zoolang het hun mogelyk was.

Nu reden wy naar Mehlem en staken daar met eene boot over den Ryn, en bestegen na te Königs-winter eene hartsterking genomen te hebben de ezels. Rika welke niet op een oude gesteld was kreeg nu zulk een jonge [18] dat zy er in een oogenblik de poort mede uit was onder het roepen van: O ik val, ik val, geaccompagneerd door den ezeljongen met nein, nein, nein. Evenwel kregen zy hem tot staan, toen Oom zoo vriendelyk was met haar te ruilen en nu ging de togt bedaard voort tot aan den voet van den berg, waar zich nog andere personen by ons voegden. In het logement dat zich op den berg bevindt gekomen, verkwikten wy ons met een glaasje wyn, en begaven ons vervolgens naar den top van den berg. Het uitzigt het welk wy daar hadden overtrof alles wat wy tot nu toe gezien hadden, terwyl wy allen in stomme verrukking stonden, werden wy eensklaps door het geroep van Ant gestoord, welke [19] aan de andere kant van de ruine was als wy, allen vlogen er verschrikt heen en zagen Ant achter haren parasol aanspringen, waarvan de stok door midden was gebroken, en welke nu naar willekeur over den berg rond huppelde. Evenwel gelukte het haar den zelfven terug te krygen. Hier ontvingen wy elk een steen van een knaapje en zetten onze namen met potlood op de ruine, waar na wy weder naar het logement terug keerden en daar wat uit rustten. Vervolgens namen wy den terug

56 De hoogte Rolandseck van waaruit men de 105 meter hoge basaltrots, de Rolandsbogen, en de restanten van het kasteel Rolandseck kon beklimmen (Baedeker, *Bords du Rhin*, 138).

57 Mogelyk bedoeld: brede.

58 Houten raamwerk om hooi te laden. Hier waarschijnlijk bedoeld: bonenstaken.

59 Gekleurde glazen: zonnebrillen.

60 Voix: stem. Waarschijnlijk bedoeld: een melodie.

togt aan, dronken te Königswinter een glaasje Madera en zagen de stoomboot voorby varen, waar na wy weder na Mehlem over staken en vandaar naar Rolandseck terug keerden, en [20] daar altemaal met moffen van minder soort dineerden, onderanderen kregen wy ook krebse.⁶¹ -

Van hier reden wy door Hespingen⁶², Remagen naar Ahrweiler, onder weg zagen wy eene processie waar voor wy stil moesten houden, doch wy vonden dezelve niet extra mooi. Ahrweiler is eene kleine oude stad, wy wandelden er eens door en zouden soupeerden met den kastelein en zyne familie daar er buiten ons geen gezelschap was, en dronken hierby overheerlyken wyn, welke daar in de omstreken groeit. Hierna begaven wy ons ter rust en zetten den volgenden morgen [21] na met slecht brood ontbeten te hebben [de reis] naar Altenahr [voort], op dezen togt hadden wy overheerlyke gezigten; Oom zeide ons het een klein Zwitserland was. Wy kwamen ook door eenen tunnel en stapten by Caspari⁶³ af, besloten dadelyk den Alten ahrs burg te beklimmen⁶⁴, eerst werden wy aangehouden door een half wys mensch en later door eenen blinden fluitspeler. Nu werden wy in eene soort van Koepel gebragt, waar wy allen onzen naam in het vreemdelingsboek zetten en klommen verder na de ruine, die op den top van den berg is en vonden ons rykelyk beloond voor de moeite van het klimmen [22] door de verrukkelyke gezigten welke wy van hier hadden. Onze geleider wees ons ook eene voor uit stekende rots van waar hy zeide dat der Teufel die morale gepredigt had.⁶⁵ In het logement terug gekomen verkwikten wy ons met tulband en koffy, waar na wy de terug reis naar Ahrweiler weder aannamen. Hier werden wy op aardbeyen onthaald, doch daar het nog te vroeg was voor het diner besloot Oom dit tot Andernach uit te stellen. Van Ahrweiler tot Remagen gingen wy den zelfden weg terug, doch van daar ook altyd langs den Ryn.

Te Andernach kwamen wy als mosterd na den maaltyd daar deze juist afgeloopen was [23] en moesten ons dus met brood en vleesch vergenoegen. De menschen in dit hotel waren niet zeer beleefd want wy, eerbiedwaardige jonge dames, een toertje door het huis willende doen, vroeg de Madam aan den Kellner waar moeten zy heen. Van hier vervolgden wy onzen weg ongestoord naar Coblenz onder eene liefelyke regen bui. Deze stad ligt zeer schoon aan den Ryn tegenover Ehrenbreitstein. Wy stapten af [24] op het hotel Belle vue by Reede⁶⁶; waar Lina hare intrede deed door hare hand schoenen uit het raam te laten vallen, welke een gediensstige geest even wel dadelyk terug bragt en Jans Dyk de ontdekking deed dat zy haar juwelen te Godesberg had laten liggen, niet tegen staande Oom by het verlaten van de plaats de vraag herhaalde: Reine maagden en Clarissen hebt gy al uw prikken wel; waar over een consult gehouden werd het geen ten gevolge had, dat Ant eenen brief schreef aan den heer Blinäks welke even wel zonder succes bleef. Na een weinig door de stad gewandelt te hebben [25] hadden wy het genoegen in een rook wolk te soupeeren, daar wy by vergissing in eene verkeerde zaal gebragt werden. Daar Oom de stad reeds gezien hebbende geen lust had dezelve nog eens rond te slenteren, gingen wy vyven met den garçon de places op 't pad om eenige commissies te doen, en zagen het chateau⁶⁷ en een magazyn de fer de Berlin, het welk op eene gewone galanterie winkel uitdraaide; door dezen togt zeer gefatigeerd, waren wy blyde weer te huis te zyn.

Naauwelyks was het diner afgeloopen of er stond reeds eene Calèche klaar, waarmede wy een toertje naar Ems zouden doen.

[26] Wy hadden er grooten lust aan, en zaten reeds lang in het rytuig voordat Oom gereed was, waarop de Ober kehlner ons aangenaam wilde onderhouden, doch dien wy geen van allen antwoordden tot hy eindelyk het portier willende sluiten, door Lina gewaarschuwd werd, dat Oom er nog in moest, waar om hy lachte en zeide: Must der Herr Papa auch noch derein? Eindelyk werd aan ons verlangen voldaan en wy reden weg, doch hadden dadelyk tegenspoed, daar Ant's parasol door

61 Krebs: kreeft.

62 Waarschijnlijk bedoeld: Heppingen, een minerale bron.

63 Hotel Caspari.

64 Kasteel Altenahr ligt op een steile rots en was via een voetpad in 8 à 10 minuten te bereiken (Baedeker, *Bords du Rhin*, 136).

65 Het tussen de rotsen gelegen Teufelsloch (Baedeker, *Bords du Rhin*, 137).

66 Hotel Bellevue lag tegenover de schipbrug (Baedeker, *Bords du Rhin*, 76).

67 Het koninklijk paleis, gebouwd tussen 1778 en 1786 (Baedeker, *Bords du Rhin*, 79).

dien de stok brak uit den wagen vloog, welk voorbeeld later door die van Jans Dyk gevolgd werd, welke zy in slaap gevallen zynde [27] niettegen staande onze herhaalde waarschuwingen over het land liet dansen, zoodat onze verwaande Kutscher de zelve op eenen draf achterna moest even wel was hy er niet boos over, want hy plukte ons later aardbeyen aan den weg, op welke wy echter geen van allen gesteld waren.

Te Ems dronken wy een kopje thee voor de deur van het hotel, wandelden vervolgens door deze badplaats en zagen de Keizer en de Keizerin van Rusland⁶⁸ (welke hier gelogeed waren) uitryden, deden eenige inkoop in de winkels welke by de Courzaal hoorden, zagen de Bank en de overige zalen en keerden toen weder naar het logement terug, waar wy bemerkten [dat] het tyd werd Coblenz weder op te zoeken. We soupeerden wy in [28] de zaal zonder rook, doch hadden eene hond tot gezelschap welke Ant en Rika om beurten voerden, zoodat Z[ijn] E[dele] niet van hen wilde schyden, toen zijn meester hem riep. Den volgenden morgen zynde zondag namen wy om half elf uur met de stoomboot de terug reis aan tot Dussendorff. Het was overheerlyk weder, zoodat wy boven op dineerden en by het passeren van Godesberg op het zelve dronken, waar mede wy vry wat drukte hadden, zoodat een Professor uit Dussendorff tegen Oom zeide, dat het de jeugd was. Ook amuseerden wy ons zeer met ons reisgezelschap en Jans Dyk wilde zelf eenige derzelve portretteren. Een [29] half uur van laatst genoemde stad kwamen er eenige luidruchtige jonge lieden op die van eene kermis kwamen. Te Dussendorff stonden wy nog voor het logement toen Mevrouw van Aerssen, onze oude kennis, met groote blydschap by ons kwam.

H[aar] E[dele] kon best by een wandelende vleeschhal dienen. H[aar] E[dele] recommandeerde ons zeer Beekers garten⁶⁹ te gaan zien, waar om wy ons dadelyk op weg begaven, doch kwamen helaas reeds te laat en wandelden toen maar wat door de stad, daar Oom besloten had [dat] wy den volgenden morgen vroeg zouden vertrekken, dewyl de stoom wagen naar . . . ⁷⁰ niet reed. S'avonds hoorden wy eene heerlyke serenade aan een mooi meisje tegen over het [30] logement wonende gegeven en sliepen daar mede zeer pleisierig in. Den volgenden morgen waren wy om half zeven reeds aan den Ryn waar de stoom boot om zeven uur arriveerde, waar mede wy naar Arnhem vertrokken, deze togt liep zeer kalm af behalve dat de conducteur ons voor Engelsche Missen aanzag. Nadat wy te Arnhem heerlyk gegeten hadden bezochten wy Hartjesberg⁷¹, het geen ons even wel zeer afviel na de heerlyke streken die wy gezien hadden. Tot afscheid maakten wy s'avonds veel lawaai in het logement met zingen en pianospelen, waar door wy eerst laat naar bed gingen. Den anderen dag kwamen wy door eenige [31] desastres met het rytuig opgehouden eerst tegen den avond wel behouden te huis.

68 Tsaar Nicolaas I (1796-1855) en zijn vrouw Alexandrina Fjodorovna, geboren Charlotte prinses van Pruisen.

69 Mogelijk bedoeld: Berger Ufer, een kleine Franse tuin aan de Rijnsoever gelegen (Baedeker, *Bords du Rhin*, 200).

70 De plaatsnaam is niet ingevuld.

71 Harten was een adellijk huis in de nabijheid van het gehucht Renkums-Harten (Van der Aa, *Biografisch woordenboek*, deel 5, 199, 221).

Langs den Ryn tot Ems Geïllustreerde herinnering door Mattheus van Delden, 1865

Herinnering
aan een
vierdaagsch uitstapje
langs den Ryn tot Ems
in Juny 1865

[2] Reisroute.

1865

Zondag 11 Juny.	Keulen. - Konigswinter.
Maandag 12 „.	Drachenfeld. Coblenz. Ems
Dingsdag 13 „.	Remagen. Ahrthal. Andernach.
Woensdag 14 „.	Brohlthal terug naar Arnhem.

[3] Reeds voorlang wenschte ik de zoo algemeen geprezen schoone oevers van den Ryn te bezoeken, doch word door verschillende bezwaren daarin telkens verhinderd, totdat onverwachts, dit plan tot uitvoering kwam, daar tydens een kort verblyf te Arnhem, by mynen zwager van Ryzewyk, eene advertentie van de directie van den Rynspoorweg, oorzaak werd van de vervulling van dezen langgekoesterden wensch.

Er werden namentlyk, retourbiljetten, geldig voor vier dagen, uitgegeven aan hen, die de landbouwtentoonstelling te Keulen wilden bezoeken.

Van deze gelegenheid profiteerende [4] vertrokken Van Ryzewyk en ik in den morgen van:

Zondag den 11 Juny 1865 om 9.45 uur naar Keulen, met de Rheinische Eisenbahn via Clève. Met voor dacht hadden wy deze lyn gekozen om de overvaart aan het Spyksche veer over den Ryn, te zien. De locomotief sleept de trein, tot in de onmiddelyke nabyheid der rivier, waarzy, na gestopt te hebben, achter de rytuigen wordt geplaatst, en deze, telkens ten getale van vier, in de pont duwt, die aan den oever ligt. Deze pont, wordt door eene stoommachine, die zich daarin bevindt, overgewonden, naar den tegenovergestelden oever, waar eene andere locomotief [5] de rytuigen, weder tegen den vasten wal opsleept. Het is den reizigers niet geoorloofd, om, gedurende de overvaart, de trein te verlaten.

Het gezigt op de rivier, uit de portieren der rytuigen is zeer vreemd. Door de lage boorden der pont, die genoegzaam, onzichtbaar blyven, waant men door het water te glyden welke waan nog wordt versterkt, door dat alle beweging van ryden heeft opgehouden. De overtocht duurt ongeveer een half uur, met inbegrip der preparativen. Met stormweder of ysgang, zal die intusschen vele bezwaren opleveren, en misschien wel eenigzints gevaarlijk zyn.

[6] Langs Kleef, Kevelaar, Crefeldt en andere stations van kleiner omvang, kwamen wy te 2.25 uur te Keulen. Onmiddelyk in de nabyheid van het station, verheft zich de Domkerk, die wy het eerst tot doel van onze wandeling kozen. Na eene bekoorlyke bezigtiging van de indrukwekkende binnenruimte van dit trotsche gebouw⁷², voegden wy ons by een gezelschap van drie heeren, om de buiten kooromgangen, te gaan bezien die eene impressie maken, alsof men door versteend kantwerk, wandelt, waarna onze geleider, ons op den toren bragt.⁷³ Hier bevindt zich nog de kraan die in vroeger eeuwen gediend heeft om bouwmaterialen, naar boven te hyschen.

[7] Een prachtig uitzigt geniet men van hier, van het geheele gebouw, over de stad en over den Ryn. Jammer dat het weder, zeer onaangenaam was, dat ons dan ook afschrikte, om de kleine yzeren toren, die zich midden op het kruis der kerk bevindt⁷⁴, te beklimmen.

72 De Dom van Keulen is de oudste gotische kerk in het Rijngebied..

73 De toren is 157 meter hoog. De tweede toren moest nog gebouwd worden.

74 De lantaren, die bovenop de 80 meter hoge kerk staat, heeft een hoogte van 109 meter.

Wy bezochten daarentegen de zolders boven de gewelven, en keken door een luik van boven op het koor, waar door de groote hoogte, de dienstdoende geestelyken, klein als kinderen schenen, en gingen vervolgens langs de kooromgangen binnen in de kerk, die eenen fraayen aanblik, in het gebouw, en op de geschilderde glazen, geven.

Zeër voldaan verlieten wy dit prachtige [8] bedehuis, dat thans, behalve de beide torens, geheel voltooid, zoo trotsch van styl is, dat de woorden, ontbreken om den indruk weder te geven. Aan den opbouw der torens, wordt intusschen met allen yver voortgewerkt.⁷⁵

Wy begaven ons nu, over de beroemde yzeren spoorwegbrug⁷⁶, die een prachtig gezigt over de rivier aanbiedt naar Deutz, dat aan den regter oever ligt en keerden over de schipbrug weder naar Keulen terug. Van deze laatste, heeft men een uitmuntend gezigt op de colossale yzeren brug, die met zyne torens, een eindje stroomafwaarts ligt.

Na eenige wandelingen door Keulen's straten, bereikten wy nu den Gürzenich, [9] het meest trotsche van de oude gebouwen dier antieke stad. Het bevat eene groote zaal die 3 à 4000 menschen kan bevatten, en die in de middeleeuwen diende tot ontvangst der Duitsche Keizers en by andere feestelyke gelegenheden. Totdat laatste doel wordt ze ook thans nog gebruikt.⁷⁷ Concerten en bals, vooral de gemaskerde bals met het Carnaval, en de groote uitvoeringen van het Niederrheinische Muzykfeest vinden er plaats. De overige ruimte wordt ingenomen door kleinere zalen, kleedkamers, restauratie etc. alles in denzelfden antieke styl. In laatstgenoemde dineerden wy à la carte.

De onderverdiepingen dienen als pakhuizen.

[10] Onze verdere wandeling door de stad bragt ons by de kerk St Maria im Capitol⁷⁸, waarvan het inwendige de moeite der bezigtiging niet beloont, verder langs het Raadhuis, en daarna door de passage Koningin Augusta die veel overeenkomst heeft, met alle inrigtingen van dien aard in andere steden. Het middenpunt is achtkantig en opgesierd door heestergewas waarachter tafeltjes en stoelen, ten dienste van de bezoekers, van een café dat zich daar bevindt.

Om 7.15 uur vertrokken wy per spoor naar het Station Mehlem, tegenover het Zevengebergte gelegen, en moesten ons per zeilboot, over den Ryn, naar Königswinter laten vervoeren, waar wy [11] na eene vry stormachtige overtocht om circa 9 uur onze intrek namen in het goede hotel de l'Europe.

Maandag 12 Juny. bestegen wy om 7 uur den Drachenfels. Boven op het plateau bevindt zich een logement en dicht daarby een yzeren zuil, ter gedachtenis aan den landstorm, in de merkwaardige jaren 1813, 14 & 15, terwyl men nog een eindje hooger, aan de ruïne van den burg Drachenfels komt.

Het uitzigt in het Ryndal, op Nonnenwerth en Rolandseck, en verder het Zevengebergte, over, is indrukwekkend schoon. Jammer dat het weder zeer ongunstig was, daar stofregen de uitzigten soms belemmerde, en wy dan ook al spoedig weder afdaalden [12] en te 9 uur al te Königswinter terug waren. Na dit stadje doorgewandeld te hebben, staken wy per gierbrug den Ryn weder over, en vervolgden om 11 uur, onze reis per spoor tot Koblenz.

Deze rid, die ongeveer een uur duurt gaat door een schoon deel van het Ryndal, vooral by Brohl en Andernach, doch is de legging van Coblenz niet minder fraay. van de zamenvloeying van de Moezel en den Ryn met het sterke Ehrenbreitstein⁷⁹, aan den tegenovergelegen oever.

Wy bleven te Coblenz een trein over, waarin wy juist tyd genoeg hadden de stad te bezichtigen, die ruim en goed gebouwd en van fraaye pleinen voorzien is, vooral de Schlosplatz met het Koninglyk kasteel.⁸⁰ Het gezigt op het [13] midden der lange schipbrug over den Ryn, is wonderschoon. De beroemde kerk St Castor, op de hoek van den Ryn en de Moezel, viel ons tegen.⁸¹

75 Aan de Dom werd tot 1880 gebouwd.

76 Een paar decennia later werd de ijzeren brug niet meer als een toeristische attractie vermeld (Baedeker, *Bords du Rhin*, 165).

77 De Gürzenich werd in de vijftiende eeuw gebouwd. De grote zaal was, na twee eeuwen verwaarlozing, in 1857 gerestaureerd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 175).

78 Een romaanse basiliek. Het oudste gedeelte, het koor, werd circa 1100 gebouwd.

79 Ehrenbreitstein was een vesting uit de tiende eeuw, op een 118 meter hoog rotsmassief gebouwd.

80 Voor de laatste keurvorst, tussen 1778 en 1786, gebouwd in een lokale bouwstijl met klassieke elementen (Baedeker, *Bords du Rhin*, 79).

81 De bouw van de St.-Castor kerk, een romaanse basiliek, begon in 836. Het gotische gedeelte werd in 1498 gebouwd.

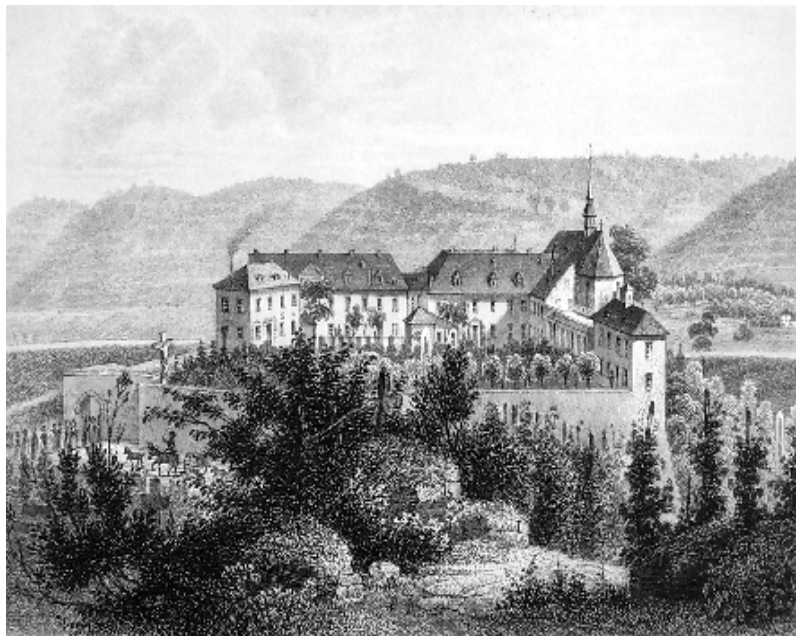
Op het plein voor die kerk, staat eene fontein, de Castorbrunnen genaamd, met de volgende inscriptie: *Anno 1812. Mémorable par la campagne contre les Russes sous le prefectorat de Jules Doazan*, waaronder de Russische generaal S[ain]t Priest twee jaar later liet graveeren: *Vu et approuve par nous Commandant Russe de la ville de Coblenz le 1 Janvier 1814.*⁸²

Om half twee, vervolgden wy onze reis naar Ems. By het verlaten der vestingwerken, rydt men eerst, over de fraaye spoorwegbrug, en daarna, langs den regter Rynoever tot Oberlahnstein [14] waar men een fraay gezigt op den Stolzenfels heeft, en vervolgens het lieflyke Lahndal in, en bereikt men hier al spoedig, de badplaats Ems. Van Arnhem af, tot Ems hadden wy nu juist 8 uren gespoord.

Het weder was intusschen allerprachtigst geworden, dat in die naauwe dalen van zulk overwegend belang is, zoodat wy ons dan ook niet langer dan noodig, in ons hotel de Flandre ophielden, maar onmiddelyk, met de bezigtiging van het fraay gelegen Ems aanvingen. De nieuwe Curzaal met de daarbybehoorende, lees- en speelzalen zyn zeer fraay ingerigt. Op den Bäderley, eenen steilen 500 voet hoogen berg, bevindt zich halver[15] wege, een paviljoen, Mooshütte genaamd met fraay uitzigt door het dal, en boven op den berg, verheft zich de Concordiatoren met 57 treden, die in 1861 door het Verschönerungsverein, daar opgerigt is, en die een prachtig panorama aanbiedt. Weder neder-gedaald begaven wy ons, naar het oude Cürhaus, waarvan het benedenlokaal, tot trinkhalle is ingerigt, en waar wy, een glas warm mineraalwater (Kesselbrunne) proeftten, terwyl de muzyk, in de daaraan grenzende promenade, zich deed hooren. Over de nieuwe brug passeerden wy de Lahn, en wandelden door den fraayen aanleg, rondom het nieuwe badhuis, naar eene restauratie Schweizerhaus, een eind weg tegen den berg op, [16] waar men weder een fraay gezigt op Ems heeft, terwyl wy by het afdalen even de Engelsche kerk binnentraden waar dienst werd gedaan, ten aanhoore van 3 personen.

Na een souper à la carte in ons hotel bragten wy den verderen avond, aan de roulette door, waar ik juist quite speelde.

Dingsdag 13 Juny. vertrokken wy s'morgens om half zeven per spoor van Ems en kwamen om half tien te Remagen, na een uur oponthoud te Coblenz dat wy besteedden met een ander deel dier stad te doorwandelen.

Der Calvarienberg bei Ahrweiler von Osten
Zwart-wit prent. Hoogte 11,8 cm, breedte 15,7 cm.

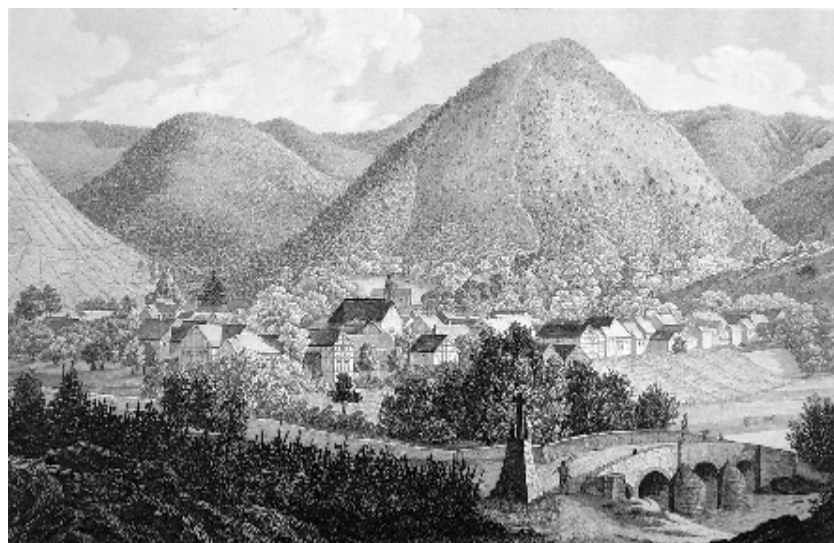
82 De fontein was opgericht door de laatste Franse prefect, ter herinnering aan de komst van de Fransen in Moskou.

Te Remagen, huurden wy by het station een einspänner voor $3\frac{1}{6}$ thaler, voor de rid heen en terug door het Ahrthal.

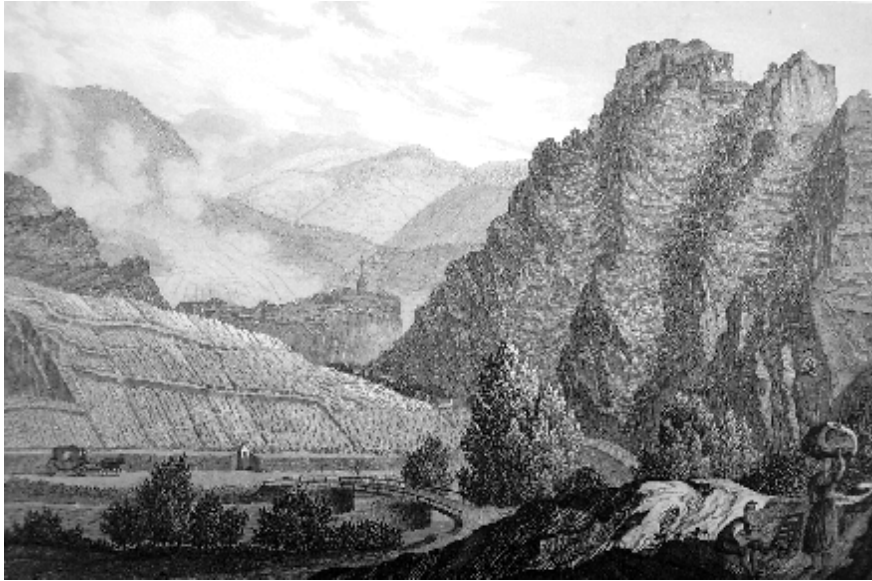
De eerste helft van dit dal tot Ahrweiler toe, biedt weinig byzonders aan, [17] met uitzondering, van den 856 voet hoogen Landskron en eenige minerale bronnen, als Heppingen, De Apollinarisbron, en de warme bronnen tegenover het dorp Beul, die door een actiëgezelschap, tot badplaats zyn ingerigt, met name het bad Neuenahr. Achter Ahrweiler, ziet men het klooster Calvarienberg liggen, en by het dorpje Walporzheim, beroemd door zynen wyn, vernaauidt zich het dal, en beginnen de trotsche bergpartyen.

Die Ahrgegend met dem Dorfe Wallporzheim
Zwart-wit prent. Hoogte 9,8 cm, breedte 15,4 cm.

Die Ahrgegend mit dem Dorfe Rech
Zwart-wit prent. Hoogte 9,5 cm, breedte 15,7 cm.

Die Ahrgegend, Saffenburg mit dem Dorfe Maischoss
Zwart-wit prent. Hoogte 9,7 cm, breedte 15,5 cm.

Die Ruine Altenar und der Durchbruch
Zwart-wit prent. Hoogte 9,8 cm, breedte 15,3 cm.

Tusschen dikwerf loodregte rotsen, baant zich de Ahr hier een doortocht, prachtige partyen biedt het landschap vooral aan, de voornaamste punten zyn de bonte koe, het dorpje Dernau, de ruine Saffenburg, Mayschoss, de Loch mühle, Reimerzhofen en de 192 [18] voet lange tunnel by Altenahr, waar wy om half een, aankwamen. Boven op den top, van eenen hoogen rotswand bevindt zich de ruine van den Burg Are.⁸³ Het uitzigt van daar, is allerprachtigst. Na een zeer goed diner in het hotel zum Rheinisches hof namen wy de terugrid weder aan omdat het verdere gedeelte, van het Ahrthal, hoewel enkele mooye punten aanbiedende, van het geheel, minder trotsch is.

83 De ruïne Altenahr.

Die Ahrgegend von Oberhalb dem Weissen Kreuz bei Altenar ausgesehen
Zwart-wit prent. Hoogte 9,8 cm, breedte 15,5 cm.

Remagen am Rhein, die St. Apollinariskirche u[nd] Kloster
Zwart-wit prent. Hoogte 8,5 cm, breedte 12,8 cm.

Om 6 uur te Remagen teruggekeerd, bezochten wy onmiddelyk, de beroemde Apolinaris kerk⁸⁴, met hare fraaye fresco schilderyen⁸⁵, wandelden het stadje door dat zonder beteekenis is, en spoorden s'avonds om 9 uur, terug naar Andernach [19] waar wy onzen intrek namen in het hotel Hackenbruch.
Woensdag 14 Juny.

Het hoogst antieke Andernach⁸⁶ biedt niets byzonders aan, als alleen de ruine van het Schlosz⁸⁷, dat in

84 Een gotische kerk, van architect Zwirner die ook aan de Dom te Keulen had gewerkt, in 1839 gebouwd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 131).

85 Tien grote fresco's uit de jaren 1843 tot 1851 door Düsseldorfse kunstenaars vervaardigd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 131).

86 Andernach, een romeinse vesting, werd in de zesde eeuw een verblijfplaats van de Frankische koningen (Baedeker, *Bords du Rhin*, 126).

87 Het kasteel van de keurvorsten van Keulen, in 1688 door de Fransen verbrand (Baedeker, *Bords du Rhin*, 126).

het jaar 1109 gebouwd, en in 1688 door de keurbrandenburgsche troepen verwoest werd.

Eene der torens wordt nog tot vangtoeren gebruikt.

Om 6 uur kwam ons rytuig voor, een zweispänner voor 4 thaler, waarmede wy de rid naar het Brohthal aanvaarden. By Niedermendig, bevinden zich de beroemde molensteengroeven, die zich een uur ver, onder den grond uitbreiden, en die door kokers, in den vorm eener wyde put, licht en lucht bekomen en waardoor de molensteen, ter hoogte [20] van zeventig à honderd voet, naar boven worden geheschen. De uitgebroken ruimte, dient tot bierkelders voor eene enorme bierbrouwery te Niedermendig. De temperatuur beneden, is nagenoeg gelyk aan het vriespunt ten gevolge van de tocht, door al die openingen.

Om half acht, kwamen wy aan de Laacherzee, een meer van 2 uur in omtrek, en 177 voet diep, schilderachtig tusschen de dicht begroeide bergruggen gelegen. Aan de westzyde verheft zich de Benediktynen abdy ter Laach, een fraay gebouw met koepel en vyf torens⁸⁸, en met eene schoone kruisgang, waar echter geen dienst wordt gedaan.⁸⁹ De kerk is eigendom van den staat, zy is geheel en al ledig, [21] met uitzondering van de katafalk van den stichter, doch het klooster, dat voor 10 jaar afgebrand, maar in eenen eenvoudigen styl weder opgetrokken is, behoort aan eene particuliere familie.

De prior liet ons het geheele gebouw, met de grootste bereidwilligheid zien, vooral de bibliotheek, die nog in aanbouw is, trok byzonder onze aandacht.

De weg loopt verder door de bosschen naar het kleine stadje Nassenach, en al spoedig daarna is het Brohlthal.

Aan den ingang bevindt zich, de ruïne van het voormalige Karmeliter klooster Antoniusstein, en wel bergafwaarts de badplaats Tönisstein, met zeer smakelyk mineraalwater.⁹⁰ Na eenig oponthoud en een glas wyn tot verwarming by het koude en regenachtige weder, vervolgden wy onze rid, door het prachtige dal [22] met zyne tufsteen groeven, deze steen, wordt veel naar Holland verscheept, en daar tot cement gemalen, om 10 uur kwamen wy by Brohl weder uit dit prachtige maar kleine dal, en reden een uurtje langs den Ryn naar Andernach terug, zoodat de geheele rid ongeveer 5 uur, duurde.

In Andernach bezigtigden wy nog de fraaye Pfarrkerk⁹¹, die vier torens heeft, en vertrokken om 11.26 uur per sneltrein naar Keulen, en van daar om 2.50 uur weder naar Holland, zoodat wy s'avonds om 8 uur, zeer voldaan over ons vierdaagsch uitstapje te Arnhem retourneerden.

M. van Delden

88 De koepel en de vijf torens maakten deel uit van de romaanse kerk die in 1156 werd gewijd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 134).

89 De abdij werd in 1093 gesticht en in 1802 opgeheven (Baedeker, *Bords du Rhin*, 133-135).

90 Enigszins zuur smakend, koolzuurhoudend water.

91 Een romaanse kerk, tussen 1206 en 1120 gebouwd (Baedeker, *Bords du Rhin*, 126).

Gebruikte afkortingen en literatuur

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, 10 delen, Leiden 1911-1937. (NNBW)
Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten. (NP)

Aa, A.J. van der, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*. Voortgezet door K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, 21 delen, Haarlem 1852-1878.
 Baedeker, K., *Bords du Rhin*, Leipzig / Paris 1910.
 Bierens de Haan, J.C., *Rosendaal. Groen Hemeltjen op Aerd*, Zutphen 1994.
 Hansen, M.L. (ed.), *Aller treffendst en stout. De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837*, Overijsselsche handschriften 11, Epe 2002.
 Hansen, M.L. (ed.), *Een grote tour. Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland, 1684-1685*, Overijsselsche handschriften 13, Epe 2003.
 Hansen, M.L. (ed.), *Reiseboek. Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg, 1804-1813*, Overijsselse handschriften 16, Epe 2005.
Kurfürst Clemens August. Landesherr und Mäzen des 18. Jahrhunderts, Keulen 1961.
Meer om Cieraet als Gebruijck. Tuingeschiedenis van Gelderse buitenplaatsen, Arnhem 1990.

Index

- Aerssen, (broer) 31
 ----, mevrouw 31, 35
 ----, (zuster) 31
 Ahr, de 40
 Ahrtal, (Ahrthal) 36, 39, 40
 Ahrweiler 34, 38, 39
 Alaunhütte, de 32
 Altenahr 34, 40
 Altenahr, kasteel (Are) 34, 40
 Caspari, hotel 34
 Durchbruch, de 41
 Rheinisches hoff 40
 Weissen Kreuz, het 41
 Amsterdam 12, 24
 Andernach 22, 29, 34, 36, 37, 41, 42
 Hackenbruch, hotel 41
 Jodenbad, het 23
 Lelie, logement de 22
 Pfarrkerk, de 42
 Rheintor, de 22
 Slot, het (Schlosz) 41
 Stadhuys 23
 Ant 31, 32, 33, 34, 35
 Apollinarisbron, de 39
 Arnhem 7, 10, 16, 26, 28, 30, 31, 35, 36, 38, 42
 Tent, de 31
 Zwynshoofd, het 31
 Aster, generaal d' 24
 Augusta, koningin 37
 Beek (Beeck) 9, 26, 30
 Beekhuizen, huis 26, 27
 Been 10 Benrath (Benraad) 13
 Koninklijk slot 13
 Berlijn (magazyn de fer de Berlin) 34
 Beul 39
 Blaauw, juffrouw 31
 Blinäks, heer 34
 Boden Nijenhuis, heer (Bodel) 21, 22
 Bolthenstern, bevelhebber Von 20
 Bommel 18
 Bonn 15, 16, 18, 21, 25, 28, 29, 32
 Alte Zoll (Alte Zohl) 32
 Poppelsdorf, kasteel 15
 Sint-Martini kerk 15
 Sterne, hotel zum 32
 Brabant (Braband) 18, 27, 31
 Brazilië (Brazilie) 23
 Bredevoort 31 Brohl 37, 42
 Brohltal (Brohlthal) 36, 42
 Antoniusstein, klooster 42
 Brown, predikant Alef 7, 9, 16
 ----, (moeder) 26
 ----, (zuster) 26
 Brummen 31
 Bussemaker, Henriëtte (Rika) 7, 32, 33, 35
 [----], Isak (oom) 7, 31, 32, 33, 34, 35
 ----, Jan 7
 ----, Johanna (Jans) 7, 31, 32, 33
 ----, Martje 7
 Carlstad. Zie Düsseldorf.
 Casthauserberg, de 25
 Cavalier, Aleida Catharina le 7
 Clemens August, keurvorst 15
 Clement Wenceslas, keurvorst 25
 Constantijn de Grote, keizer 15
 Crommelin, predikant 18
 Cuiper, kastelein 10
 Darmstad 24
 Darmstad, vorst van 24
 Delden, Mattheus van 8, 36, 42
 Dernau 40
 Deutz (Deuss) 13, 31, 32, 37
 Bellevue, logement 31
 Deventer 7, 8, 9, 26, 29, 30
 Dieren 26, 30
 Dingslaken 29
 Doazan, prefect Jules 38
 Doesburg 9
 Donner, heer 31
 Donsbruggen (Donsbrugge) 26, 30
 Dormagen 26, 30
 Drachenfels, de (Drachenfelts, Drachenfeld) 15, 18,
 19, 20, 32, 33, 36, 37
 Drusus, Romeins veldheer 9
 Duisburg (Duijsburg) 11, 29
 Düssel, de (Dussel) 11
 Düsseldorf (Dusseldorf, Dusseldorff) 9, 10, 11, 12,
 13, 29, 31, 35
 Berger Ufer (Beekers garten) 35
 Cancelerie 11, 12
 Carlstad 11
 Drie Rijkskroonen, logement de 11
 Hofgarten 11, 12
 Jägerhof, kasteel 11
 Sint-André kerk 12
 Dyk, Jans 32, 33, 34, 35
 Ehrenbreitstein, vesting 24, 25, 34, 37
 Elkum 9, 26, 30
 Elten 9, 29
 Emmerich (Emmerik) 9, 10, 29, 31
 Kleine Markt, de 10
 Ems, Bad (Embs) 8, 23, 24, 29, 34, 35, 36, 38
 Bäderley, de 38
 Engelsche Kerk, de 38
 Flandre, hotel de 38
 Kesselbrunne, de 38
 Kurhuis, het (Cürhaus) 38
 Mooshütte, de 38

vervolg Ems, Bad (Embs)

Schweizerhaus, het 38
 Engelberts, heer 22
 ----, (vrouw) 22
 Essen 10
 Falkenstein, aartsbisshop Cuno von 25
 Frankenstein, kanunnik van 25
 Frankrijk 21, 31
 Genger, bevelhebber Joseph 20
 Godesberg, de 15, 16, 17, 21, 32
 Godesberg, Bad (Godesberg) 15, 16, 18, 21, 29, 32, 34, 35
 Godesberg, ruïne 32
 Grupello, beeldhouwer 11
 Hagedoorn, Johanna Dorothea Frederica (vrouw) 7, 9, 26
 Harten, huis 35
 Hartjesberg 35
 Heidelberg 18
 Helena, keizerin. Zie Sint-Helena.
 Henrich Ludwigh, gids 18
 Heppingen (Hespingen) 34, 39
 Holland 28, 42
 Hoog Elten, abdij 9
 Hoogstraten 30
 Houck, Augustinus Johannes (vader) 7, 28
 ----, Augustinus Johannes (zoon) 7
 ----, (familie) 7, 26
 ----, Frederik Godfried 7
 ----, Henrik 7
 ----, Johan Frederik 7
 ----, Maurits Ernest 7, 9, 12, 13, 15, 18, 24, 27
 ----, (overgrootvader) 7
 Jeruzalem (Jerusalem) 15
 Jesus 15
 Johann Wilhelm, prins-keurvorst van Palz-Neuburg 11, 12
 Joséphine de Beauharnais 21
 Kaiserswerth (Keizerswerd) 11
 Kalvarienberg, klooster (Calvarienberg) 38, 39
 Kemmenau, de hoogte van 32
 Keppel 9
 Keulen (Köln) 12, 13, 14, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 36, 37, 41, 42
 Dom, de 14, 31, 36, 37, 41
 Géréon kerk (Geroons Kerk) 14
 Grooten Rhijnberg, logement den 13
 Gürzenich, de 37
 Insel, het 31
 Klokstraat 26
 Marktmannsgassen-poort 13
 Passage Koningin Augusta 37
 Sint-Maria in Capitol 37 Sint-Pieters kerk 31
 Ursula kerk 14
 Wiener Gasthof, logement 26
 Kevalaer (Kevelaar) 36

Kleef (Cleef, Clève) 26, 28, 29, 30, 36
 Sternberg, de 26
 Tiergarten, de (Diergaarden) 26
 Koblenz (Coblenz, Coblentz) 7, 9, 18, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38
 Bellevue, hotel 34
 Castorbrunnen 38
 Hof (Slot, chateau, Koninglyk kasteel) 25, 34, 37
 Schlosplatz 37
 Sint-Castorkerk 25, 37
 Witte paard, logement het [bij Koblenz] 24
 Königseck 15
 Köningswinter (Koningswinter, Königswinter) 16, 18, 19, 33, 34, 36, 37
 Europe, hotel de l' 37
 Kreuzberg, de (Kruisberg) 15, 32
 Krevelt (Crefeldt) 12, 36
 Laach, abdij van (abdy ter Laach) 42
 Laach, meer van (Laacherzee) 42
 Laag Elten 9
 Lahn, de (Laan, Laen) 23, 24, 38
 Lahndal, het 38
 Landskron, de 39
 Lathmer, huis de 9
 Leeuwenberg, de 15, 18, 20, 21
 Leiden 7, 21
 Lina 31, 32, 33, 34
 Linz 22
 Lippe, de 10
 Lobith 31
 Loch mühle, de 40
 Löwenburger Hof 20
 Madeira (Madera) 34
 Mäftling, generaal 20
 Mahler, heer 32, 33
 Maischoss (Mayschoss) 40
 Mariaforst 32
 Maximiliaan, prins 23
 Maximilian Friedrich graaf von Königseck 15
 Meer 26, 30
 Mehlem 33, 34, 37
 Meuffendorfer höhe 32
 Millem 21, 29
 Mol, heer 16
 Molenbeekje 23
 Mosel, de (Moesel, Moezel) 25, 37
 Moskou 38
 Mülheim (Mulheim) 13, 20
 Napoleon, keizer 21
 Nassau 9, 21, 23, 29, 30
 Nassau, berg 23, 24
 Nassau, kasteel 23, 24
 Nassau-Siegen, Johan Maurits van 29
 Nassenach 42
 Neuenahr, Bad 39
 Neuwied (Nieuwit) 23, 29

- Niedermendig 42
 Nonnenstromberg, de (Nonne Strauwborg,
 Nonnenstraumburg) 18, 20
 Nonnenwerth (Nonnenweerd, Nönnenwerth,
 Nonnewaarden) 20, 21, 37
 Nuijs 26, 30
 Nijmegen (Nymegen) 16, 26, 30, 31
 Oberlahnstein 38
 Oberwinter 21, 29
 Ölberg, de (Oehlborg, Oohlberg, Ollberg) 18, 21
 Oom. Zie Bussemaker, Isak.
 Ordingen 26
 Overijssel 7
 Palz, de 12
 Palz-Neuburg 12
 Petersberg, de [bij Koblenz] 25
 Petersberg, de [Zevenbergebergte] 18, 21
 Praast 10
 Pruisen (Pruissen) 10, 31
 Rech 39
 Rees 10, 29, 31
 Reimerzhofen 40
 Remagen 22, 34, 36, 38, 39, 41
 Apolinariskerk 41
 Apollinarisklooster 41
 Renkums-Harten 35
 Rheineck, berg (Reinec) 22, 29
 Rheineck, kasteel 22
 Rheinische Eisenbahn 36
 Rhijneberg (Rhijnbergen, Rhijnberg) 26, 30
 Rhijnmagen 29
 Rika. Zie Bussemaker, Henriëtte.
 Robbers, heer 26
 Rochus kapel 22
 Roer, de 11
 Roermond (Roermonde) 16
 Roes, heer 16
 Rohlkopf, familie 32
 ----, [heer] 32
 Röhner, heer G.W. 26
 Roland, ridder 21
 Rolandsbogen, de 33
 Rolandseck 21, 33, 34, 37
 Rome 14, 15
 Rosenau, de (Rosenauen) 18, 20
 Roijer, familie 26
 Rozendaal (Roosendaal) 26
 Rozendaal, huis 26
 Rubens, Peter Paul (Rubbens) 31
 Ruhrort 31 Rusland 35
 Rijn, de (Rhijn, Rhein, Ryn) 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27,
 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42
 Rijndal, het (Ryndal) 37
 Rijngebied, het 14, 36
 Rijnsoever (Rynsoever) 38
 Ryzewyk, Van (zwager) 8, 36
 Saffenburg, ruïne 40
 Saint Priest, generaal 38
 Schaffelaar, huis 28
 Schöne Aussicht (Schönen Aussicht) 32
 Screiber, auteur 22
 Seflick (Seflic) 26, 30
 Sint-Apollinaris 22
 Sint-Apollinarisberg 22
 Sint-Franciscus 9
 Sint-Gereon 14
 Sint-Helena 15
 Sint-Ursula (Ursela) 14
 Spa 18
 Spö, de 26
 Spyksche veer, het 36
 Stads- en Athenaeum Bibliotheek 7, 8
 Stein, kasteel 23
 Stein, Heinrich Friedrich Karl vom und zu 23
 Steinfurt 7
 Stolzenfels, de 38
 Teufelsloch 34
 Tönisstein 42
 Ubbergen 26, 30
 Urdingen 30
 Utrecht 7, 10
 Velp 26, 30
 Veluwezoom 9
 Vijfhuis, heer W.H. 26
 Wallporzheim (Walporzheim) 39
 Walter, kluizenaar 21
 Wehl (Weel) 9
 Wesel (Wezel) 10, 11, 29, 31
 Citadel, de 10
 Wesling 15, 29
 Widdig 15
 Willermeer 26, 30
 Wolfgang Wilhelm graaf van de Palz 12
 Wolkenburg, de 18, 20, 21
 Xanten 26, 30, 31
 Zevenbergebergte, het (Zevenbergen, Siebengebirges)
 15, 16, 18, 20, 29, 32, 37
 Zonnenberg, de 31
 Zutphen 9, 26, 29, 30
 Zwirner, architect 41
 Zwitserland 34
 Zwolle (Zwol) 26

Eerder is in deze serie verschenen:

1	DIERBARE LAURA
Brieven van Rudolf Sandberg 1823 – 1830	14.-
2	HOOGH WEL GEBOREN HEER EN NEEF
Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782 – 1787	8.-
3	NAAR PARIJS
Een reisverslag van enige Zwolse heren naar de Franse hoofdstad in 1777	7.⁵⁰
4	LIEVE NAATJE
Brieven van Elsje Feith aan Naatje Siertsema, en andere familieleden	8.⁵⁰
5	EENE REYSE NA VLAANDEREN EN BRABAND
Een reisverslag van Lambertus Nilant uit 1768	8.⁵⁰
6	AEN ALLE VRINDEN MET RESPECT
Correspondentie van familie Nilant 1698 - 1762	9.-
7	VAN FOLIO TOT DUODECIMO
Negen particuliere Zwolse bibliotheken	10.-
8	VERLOREN HUISELIJK GELUK
Gedichten en overpeinzingen 1795 - 1817	7.⁵⁰
9	BANKROET
Van Johan Willem Simon baron van Haersolte 1810	17.⁵⁰
10	GELIEVE HET DAER HEEN TE DIRIGEREN...
De brieven van Willem V aan Arend Sloet tot Tweenijenhuisen 1771 - 1785	9.-
11	ALLER TREFFENDST EN STOUT
De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837	6.-
12	BROEDER IN APOLLO
Brieven en alba amicorum van Zwolse dichters 1800 - 1840	12.-
13	EEN GROTE TOUR
Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland 1684 - 1685	10.-
14	LEVENSBERICHT
De autobiografie van J.F. Serrurier 1771 - 1844	11.-

15 EEN HELE COURANT	De correspondentie van de familie Bangeman 1804 - 1881	11.-
16 REISEBOEK	Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg 1804 - 1813	8.-
17 DE GEWIGTIGSTE GEBEURTENISSEN	Het studentendagboek van Adolph F.L. graaf van Rechteren Limpurg 1814-1817	12.-
18 OVER GROTE KEIEN NAAR PARIJS	De huwelijksreis van graaf van Rechteren Limpurg 1824	7.-
19 LIEVE PAPA!	Brieven van W.B Blijdenstein, bankier te Londen aan B.W. Blijdenstein,
bankier te Amsterdam 1895-1907	14.-
20 AANGENAME RENCONTRES	Drie reisherinneringen aan de Rijn 1821, 1840 en 1865	Digitale uitgave 5.-

O V E R I J S S E L S E H A N D S C H R I F T E N

J.C. Streng Woesterweg 5 8162 RW EPE
T 0578 614388 **M** jcstreng@planet.nl **W** strenghansenpublicaties.nl